

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

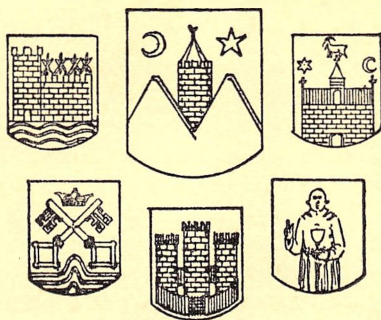
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT

ÅRBOG 1964

NY RÆKKE . BIND 6
HEFTE 3

HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT

der er stiftet 1912, har som formål at vække og nære den historiske interesse i amtet og fremme studiet af dets historie

- a) ved udgivelse af en årbog og eventuelt andre skrifter med emne fra amtets historie,
- b) ved afholdelse af møder med foredrag, fortrinsvis om lokalhistoriske emner, og af udflugter til historisk interessante steder, såvel inden for amtet som i andre dele af landet,
- c) ved afholdelse af studiekredse, aftenhøjskole, hjemstavnsaftener o. l. med emne fra amtets historie,
- d) ved indsamling af historiske oplysninger om steder og personer i amtet.

Samfundets styrelse består for tiden (1966) af sparekassekasserer P. E. Andersen, Næstved (kasserer), pastor J. L. Frederiksen, Stege, overlærer Harry Hansen, Præstø, gårdejer Knud Hansen, Holme Olstrup, skoleinspektør Axel P. Jensen, Hårlev, godsejer, cand. jur. J. J. Jermiin, Seinhus pr. Klippinge, lektor F. Michelsen, Næstved (formand), amtsskolekonsulent J. Ingemann Petersen, Glumsø (næstformand og sekretær), og dommer T. Worsaae, Vordingborg. — Redaktionsudvalget består for tiden af formanden, J. L. Frederiksen, Harry Hansen, J. J. Jermiin og T. Worsaae.

Indmeldelser til Historisk Samfund modtages af styrelsens medlemmer. Kontingentet, for tiden kr. 12 årligt, indsendes efter modtagelsen af årbogen.

Om ældre årgange af samfundets årbøger se omslagets 3. side.

Medlemmer af Historisk Samfund for Præstø Amt kan blive medlemmer af samfundets fraktion Arkæologisk Forening for Præstø Amt. Henvendelse til foreningens formand lærer Axel Johansson, Lundby.

AXEL JOHANSSON

SYDSJÆLLANDS OLDTIDSBEBYGGELSE

EN FORELØBIG MEDDELELSE

„Læseren skal gøres opmærksom på, at de fleste af arkæologernes konklusioner er af hypotetisk karakter. I denne bog er det kun de mest sandsynlige slutninger og de, hvorom der sædvanligvis er enstemmighed, som vi beder læseren om at antage. Selv disse er i bedste fald kun sandsynlige. Blot for at det ikke skal virke trættende, undlader jeg betegnelser som „formentlig“ eller „måske“, som burde gælde de fleste udsagn“.

(V. Gordon Childe i „Europas forhistorie“).

Det valgte område og tidligere undersøgelser i dette.

Med oprettelsen af Arkæologisk Forening for Præstø Amt, der er en fraktion af Historisk Samfund for Præstø Amt, opstod der et behov for en oversigt over egnens arkæologi. Denne skitse vil næppe kunne dække et sådant behov, men arbejdet er et forsøg på at trække linierne op til i dag og påvise muligheder fremover.

Gennem mere end et halvt århundrede har der været drevet studier over Danmarks oldtidsbebyggelse. Inden det arkæologiske materiale blev tilstrækkelig fyldigt, foregik sådanne studier for en stor del på grundlag af stednavneforskningen. Et nøglearbejde i denne forbindelse er H. V. Clausens „Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse“ (Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, III. række, 6. bind, 1916). Clausen bygger sit studium på de forskellige stednavnetypers fordeling i landet. På sine landsdelskort har han med grøn farve markeret de gamle nutidsskove og lokaliteter med skovnavne som -holt, -rød, -brænde o.s.v. Derefter er lokaliteter med navne-

endelser som -torp, -ager, og -mark, der angiver sene rydningsområder, markeret med gult. Tilbage bliver hvide områder, og her ligger, med ganske få undtagelser, de ældste navneendelser: -inge, -lev, -løse, -høj og -sted. Disse hvide områder, afgrænsede af gamle skove og sent rydningsland, er de ældste bygder, der skulle række tilbage til ældste jernalder. Navneendelsen -by, der kendes fra vikingetid, falder oftest yderligt i de ældste bygder eller inde i skovlandet. Den angiver vel rydninger samtidige med de ældste torper eller delvis ældre end disse.

Clausens resultater har måske bl. a. fundet bekræftigelse for Fyns vedkommende ved Erling Albrechtsens arkæologiske undersøgelser over „Fyns bebyggelse i den ældre jernalder“¹⁾, idet det her viste sig, at de ældre jernalders bopladser på en påfaldende måde falder indenfor de af Clausen påviste ældste bygder på Fyn²⁾. Albrechtsen indskyder dog forsigtigt: „Dog bør man sikkert fra arkæologisk side vogte sig mod at drage forhastede slutninger om et samfald mellem stednavn og jernalderbygd. At der er et samspil til stede, er muligt, måske endda sandsynligt, men noget bevis for samtidighed kan endnu ikke opstilles, her så lidt som andetsteds i Norden. Opdyrkningen kan gå så langt tilbage, at den ligger hinsides både stednavne og jernalderbygder, og i så fald svæver spørgsmålet om samtidighed i luften. Dog er det i denne forbindelse værd at mærke, at opdyrkningen af områderne, over hvilke jernalderbygderne breder sig, i hvert fald næppe går tilbage til yngre stenalder, idet megalithgravenes område på Fyn i det væsentlige — bortset fra den store megalithbygd på den nordfynske slette — breder sig over netop de syd- og sydøstfynske kystegne, hvor jernalderfundene svigter. Måske har da et landnam i øens indre fundet sted i løbet af bronzealderen, snarest dog som nævnt endnu ubeviseligt, i den ældre jernalder.“³⁾ I den nordlige del af Vestjylland har Therkel Mathiassen påvist et samfald mellem en ældre gruppe stednavne og fundene for ældre jernalder⁴⁾, me-

dens dette ikke med sikkerhed lykkedes ved en undersøgelse i Nordvestsjælland, men her kan det skyldes et utilstrækkeligt kendskab til jernalderbebyggelsen, der ikke er nær så velkendt som for Vestjyllands vedkommende⁵).

Da kendskabet til de forskellige stednavnetypers alder er så usikkert, bør dybtgående undersøgelser over en egnens bebyggelseshistorie i oldtiden bygge på et stort og veloplyst arkæologisk materiale og først og fremmest bopladsfundene. Sådanne undersøgelser har allerede fra århundredskiftet været foretaget af Sophus Müller⁶). Senere fulgte Vilhelm la Cours „Sjællands ældste Bygder“ (1927) samt en del mindre arbejder, men i henholdsvis 1948 og 1959 forelå resultaterne af Therkel Mathiassens 2 skelsættende undersøgelser (se note 4 og 5).

Ved studier over oldtidsbebyggelsen i Præstø amt vil det være hensigtsmæssigt at inddele i naturlige og praktiske områder som: 1) Møn + Bogø, Farø og Nyord, der udgør Mønbo herred, 2) Det egentlige Sydsjælland, bestående af Hammer og Bårse herreder, 3) halvøen Stevns + Fakse og Bjæverskov herreder og endelig 4) Tybjerg herred, der som en „halvø“ rager op i Sorø amt og fra gammel tid er intimt forbundet med det midtsjællandske område. Denne inddeling giver ikke alene et praktisk arbejdsgrundlag, men det viser sig, at de nævnte områder i vid udstrækning svarer til de gamle bygder, som H. V. Clausen har påvist i sit ovennævnte arbejde⁷).

Under hensynstagen til min bopæl i Lundby og forudgående arbejder, samt tilknytning til museerne i Vordingborg og Næstved, har jeg valgt at beskæftige mig med det sydsjællandske område, Hammer og Bårse herreder. I enkelte tilfælde kan det dog blive nødvendigt i mindre udstrækning at overskride dette områdes grænser, hvor hensynet til en helhed byder dette. Dette gælder således ved en igangværende undersøgelse over Ertebøllebebyggelsen i fjordsystemet mellem Vordingborg og Næstved, hvor det har været nødvendigt at medtage tilgrænsende dele af Øster Flakkebjerg herred i Sorø amt

og Næstved købstad i Tybjerg herred. Noget lignende gør sig gældende ved kortlægningen af bopladser fra Maglemosekulturen ved Holmegårds mose og tilgrænsende moseområder.

Det valgte område svarer til H. V. Clausens Sydsjællands bygd^s) (fig. 1). Denne er ved nuværende og gamle skovområder, samt torp-bebyggelser, afgrænset og inddelt i 3 partier: 1) et mindre nordligt, øst for Næstved, med gamle stednavnetyper som Brandelev, Krømlinge, Størlinge og Næstelsø (1355, Næstelhøgh). Denne del af bygden er kun ved et tyndt skov- og torp-område adskilt fra en udløber fra den midtsjællandske bygd langs den nedre Suså i Tybjerg og Øster Flakkebjerg herreder. Sydøstlige repræsentanter for denne udløber er stednavne som Vridsløse og Holsted umiddelbart nord for Næstved. Længere nede i Sydsjælland træffer vi den sydsjællandske bygds to hovedpartier, adskilt ved et bugtet skov- og torpbælte mellem Blangslev og Ørslev. Dette bælte er næsten sammenfaldende med vandskellet mellem Østersøen og Smålandshavet. 2) det vestlige parti har gamle stednavnetyper som Blangslev, Ring (1423, Reyngæ), Køng (o. 1370, Kyngæ), Grumløse, Snertinge, Svinninge, Over og Neder Vindinge. I 3), det østlige, finder vi gamle stednavnetyper som Røttinge, Faksinge, Beldringe, Skibinge, Allerslev, Dyrlev, Lekkende (o. 1370, Lækkinge) og Ørslev. Udenfor disse 3 gamle bygdspartier i Sydsjælland falder af de ældste stednavne kun Vordingborg (Voringe) i skovområdet mod syd. På trods af Sydsjællands halvø-karakter og den overordentlig lange og bugtede kystlinie fremtræder den af Clausen påviste bygd nærmest med indlandskarakter. Kun i bunden af fjordene møder den kysten, medens den overalt ved havkysterne gemmer sig bag store oprindelige skovområder, der endnu fornemmes i nutidens skove.

Der er almindelig enighed om, at herredsinndelingen stort set går tilbage til oldtidens slutning. Det er her interessant at se, at det lille nordlige bygdsparti og

	Gammelt skovland
	Gammelt torpland.
	Stednavn på - inge
	" - " - lev
	" - " - løse
	" - " - høj
	" - " - sted
	" - " - by (-tofte)

Fig. 1. De gamle stednavnebygder i Sydsjælland (kortets hvide partier). (Efter H. V. Clausen, 1916).

det — i forhold til østpartiet — forholdsvis tyndere befolkede vestlige parti smelter sammen til det nuværende Hammer herred, og østpartiet bliver til Bårse herred. Ved herredsinddelingen har man vistnok søgt at nå nogenlunde ensartede størrelser i økonomisk henseende. Den eneste undtagelse fra samfald mellem de Clausenske bygdspartier og nutids-herreder er Udby sogn, der, skønt det ligger vest for det nord—syd-gående skovbælte, nu hører til Bårse herred, men det er her værd at bemærke, at sognets nordlige del med landsbyen Grumløse, hvis navnetype er langt ældre end Udbys, tidligere hørte til Hammer herred⁹). Det ville være betagende, hvis man på grundlag af de ældste stednavnetyper og den nuværende herredsinddeling kunne skimte en ældgammel sydsjællandsk bygd, rækkende tilbage til ældre jernalder eller længere. Bemærkelsesværdigt er det også, at de to store sydlige bygdspartiets nordgrænse falder sammen med nordgrænsen for den stødløse sydsjællandske dialekt. Denne grænse går fra Dybsø fjord til Præstø fjord¹⁰).

Disse teorier bygger dog kun på stednavnestoffet. Det ville være interessant at sammenholde dem med resultatet af en arkæologisk undersøgelse af området. En sådan er første gang foretaget af Vilhelm la Cour og fremlagt i den allerede nævnte afhandling „*Sjællands ældste Bygder. En arkæologisk-topografisk undersøgelse.*“ (Kbh. 1927). På grund af det meget sparsomme fundstof, der dengang stod til rådighed, er la Cour imidlertid nødsaget til næsten udelukkende at bygge på de eksisterende og sløjfede grave, der var kendt fra Nationalmuseets herredsberejsninger, d. v. s. for yngre stenalderens vedkommende dysser, jættestuer og hellekister og for bronzealderen de større og mindre jordhøje. Herved opstår, som det senere i denne artikel skal påvises, en betydelig skævhed i bebyggelsesbilledet. Ydermere har la Cour på det kort II, der er vedlagt afhandlingen, med samme signatur afsat dysser og hellekister, der som bekendt ikke er samtidige, og en senere revision har vist, at mange ødelagte

megalitgrave, der er angivet som dysser, i virkeligheden er jættestuer¹¹). Endelig skal nævnes, at jordhøjene, der i denne landsdel almindeligvis antages at rumme bronzealders begravelser — men selv ved dette dækker de over et tidsrum som fra tidlig vikingetid til vore dage, nemlig 1100 år — i enkelte tilfælde har vist sig at rumme rene jernalders begravelser. Den samme fejl, at bygge på emner, der ikke er samtidige, begår også prof. J .T. Lundbye i sin artikel „Studier over vejenes udviklingshistorie i Præsø amt i oldtiden“ her i årbøger for Historisk Samfund fra 1923. Lundbye tegner sit højkort efter høje afsat på generalstabskortet og trækker derefter vejlinier langs højækker mellem større højsamlinger. På generalstabskortet er imidlertid jættestuer og jordhøje afsat med samme signatur, og man kommer dermed til at arbejde med emner, der er blevet til gennem 2000 år. Så længe eksisterer vist kun de færreste veje! Kun på grundlag af et detaljeret bopladskort kan man med nogenlunde rimelighed begynde at tale om bygder og den bebyggelseshistoriske udvikling.

Efterhånden er den sydsjællandske fundmasse blevet forøget ved Nationalmuseets gravninger og lokalt arbejde. (Vigtige fund omtales efterhånden i denne artikel, men i øvrigt henvises til litteraturlisten). En populær oversigt over Syd- og Midtsjællands arkæologi er i 1961 givet af Georg Kunwald i Politikens Håndbøger nr. 251, „Med arkæologen Danmark rundt“. Denne oversigt hæmmes imidlertid af forfatterens af gode grunde manglende kendskab til upublicerede nye fund, der efterhånden er fremkommet ved lokalt arbejde.

Allerede i midten af 1800-tallet påbegyndte lokale folk undersøgelser og indsamlinger af oldsager. Blandt de mest kendte skal her nævnes skrædder og musiker J. Olsen i Bakkebølle, der i 1870-erne foretog vigtige bopladsundersøgelser i hele det sydsjællandsk-mønske øhav, og gårdejer Peder Jørgensen, Grønhøjgård, Vester Egesborg (1827—1901), der indsamlede og fremdrog et stort materiale på

sin hjemegn, hovedsagelig endda på sine egne jorder, der viste sig at rumme fund fra kort sagt alle oldtidsperioder. Desværre er store dele af dette materiale senere gået tabt for forskningen, men „kilderne“ ved Vester Egesborg har ved undersøgelser i den seneste tid vist sig at kunne springe endnu. Fra 1. verdenskrig til hen i 30-erne blev der ved et samarbejde mellem kammerherre Holger P. H. Collet, Lundbygård og konservator J. Walther, Lundby foretaget store undersøgelser i egnen omkring Lundby og Rønnebæksholm. Allerede som skoleelev havde kammerherren i 1877 grundlagt sin oldsagssamling. I 1919 indrettede han sit eget museum på Lundbygård. Dette voksede dels ved kammerherrens egen virksomhed, dels ved, at der efterhånden blev tilkøbt og skænket store privatsamlinger, til et stort og velordnet museum, måske landets største oldsagssamling i privat besiddelse. Ved velvilje fra samlingsens nuværende ejer kammerherre Harald Collet har jeg fået lejlighed til at arbejde med den, og bringer herfor kammerherren min bedste tak. Samtidig med de sidstnævnte undersøgelser og delvis i samarbejde med konservator Walther virkede nu afdøde gartner P. S. Petersen, Køng i Køng sogn og Lundby og Sværdborg moser. I 1941 publicerede nuværende museumsforstander ved Langelands Museum, Hakon Berg her i årbøger for Historisk Samfund for Præstø Amt sin artikel „Stenaldersfund fra Porsmosen“, der var resultatet af indsamlinger på en række mesolitiske pladser. Dette veloplyste materiale er nu af Berg skænket til Næstved Museum. I 1958 påbegyndte jeg sammen med cementstøber Svend Aage Larsen, Appenæs og dennes hustru fru Judith Larsen en kortlægning og undersøgelse af bopladser fra Ertebøllekulturen i det vidt-forgrenede fjordsystem mellem Næstved og Vordingborg. En betydelig del af disse pladser er fundet af Svend Aage og Judith Larsen, og der er herved fremkommet et betydeligt materiale, der i kvantitet overstiger, hvad der kendes fra noget andet så begrænset område i hele landet. Endvidere er der foretaget indsamlinger og undersøgelser af

stud. mag. Johannes Krüger, bibliotekar Sven Kindt og reklametegner Ivan S. Feldvoss, alle Næstved. Sidstnævnte er finderens af Sydsjællands første boplads fra ældre romersk jernalder på Nissehøj ved Næstved, hvor der i sommeren 1964 foregik en vigtig undersøgelse for Nationalmuseets 1. afdeling. I og omkring Rønnebæk sogn har revisor Per Noe Jacobsen, Rønnebæk foretaget undersøgelser, i Vejlø sogn pastor F. Nielsen, Vejlø, ved Vester Egesborg er Peder Jørgensens arbejde blevet genoptaget af dyrlæge Bent Fugl Petersen, Lov, og civilingeniør John Schmidt, Lov, der har fundet enkelte af fjordpladserne og indsamlet materiale fra disse. I Køng-Lundby-Sværdborg moser har Frede Jensen, Køng Flæskholm indsamlet et alsidigt, vigtigt materiale, på de samme lokaliteter har skoleelev Tom Daugaard Pedersen, Lundby foretaget indsamlinger, og langs kysterne ved Kalvehave har afdelingsleder P. Wehmeyer, Kalvehave påbegyndt en kortlægning af stenalderboplads og indsamlinger fra disse. Endvidere foregår der sikkert rundt om i landsdelen mindre indsamlinger, der langt fra alle er mig bekendt. Jeg skal benytte denne lejlighed til at bringe min tak til alle medarbejdere til dato og til de privatsamlere, der gæstfrit har givet mig lejlighed til at gennemgå deres samlinger og har stillet oplysninger til rådighed for mig. Dette gælder ikke mindst Svend Aage og Judith Larsen, Appenæs. Endelig takker jeg Nationalmuseets 1. afdeling, der har stillet sognebeskrivelserne til rådighed for mig.

For at opnå et fyldigt og sandt indtryk af Sydsjællands oltidsbebyggelse er det en forudsætning, at de igangværende undersøgelser udvides til at omfatte hele landsdelen med lige stor intensitet overalt. Ved Nationalmuseets egnsundersøgelser har det gang på gang vist sig, at særlige fund-koncentrationer opstår, hvor lokale indsamlere har deres popæl. Herved opstår falske „oldtidsbygder“, der i virkeligheden er arkæologbygder fra nutiden. De tynde områder her imellem er ofte blevet gennemgået af folk,

der ikke var lokalkendte, og ikke altid havde de gunstigste forhold. Rige bopladslokaliteter kunne ved besøget være skjult under langtidsafgrøder som græs og lucerne, eller måske fandt besøget sted om efteråret lige efter pløjning, hvor flint og skår endnu ikke er vasket tilstrækkeligt frem af regn og smeltende sne. Kun ved stadigt arbejde med en egn, år efter år, på de mest gunstige årstider får man et nogenlunde sandt indtryk. Så må man endda, hvad løsfund angår, i nogen grad se bort fra områder med skov, hede eller vedvarende græsning, men her åbner der sig mulighed for at finde gamle agersystemer, og de faste oldtidsminder som stengrave og høje er her gennemgående bedre bevaret og i et større antal end på gammel dyrket jord.

Ved vor tids omfattende anlægsarbejder, byggeri og grusgravning, samt dybdepløjning efter traktorens indførsel næsten overalt indenfor landbruget fremkommer der usædvanlig mange oldtidsfund. Denne situation kan udmærket sammenlignes med den, der forelå under krigenes tørveskær eller opdyrkningen af de jyske heder. For at et helhedsbillede kan opnås, er det en forudsætning, at der finder et intenst samarbejde sted mellem alle arkæologisk interesserede i egnen, og at det indsamlede materiale bevares her. Det ville i denne forbindelse være ønskeligt, om de private samlere ville gå ind i et nærmere samarbejde med museerne. Men da er det også en forudsætning, at museerne viser imødekommenhed overfor de private interesserede, sætter oplysningsarbejde i gang i videre kredse og yder de bedst mulige betingelser for forskningen og fundenes opbevaring.

Da denne midlertidige redegørelse for, hvad vi i dag ved om Sydsjællands oldtidsbebyggelse, kun er tænkt som en bred oversigt, er det ikke tanken i det følgende at gå i detaljer med hensyn til nye, endnu upublicerede fund. Læseren vil derfor ikke finde talmæssige opgørelser over oldsagsindholdet i de enkelte bopladsfund og ingen fundkort. Dette sidste af hensyn til arbejdsfreden og for at

undgå oldsagssamleres indgriben ved undersøgelser, der endnu ikke er ført til en tilfredsstillende afslutning. Man har allerede flere ubehagelige oplevelser i den retning.

NOTER:

- 1) Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1946, s. 1—71.
- 2) Årb. for nord. Oldk. og Hist., 1916, s. 43—57 og planche V.
- 3) Albrechtsen, 1946, s. 5—6.
- 4) Studier over Vestsjællands Oldtidsbebyggelse, s. 128—136.
- 5) Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse, s. 56—57.
- 6) „Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen“ (Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1904), „Vendsyssels-Studier“ (Årb. 1911) og „Sønderjyllands Stenalder og Bronzealder“ (Årb. 1913—14).
- 7) Clausen, 1916, s. 19—22 og planche II.
- 8) Clausen, 1916, s. 21—22 og planche II.
- 9) Årb. f. Hist. Samf. f. Præsø amt, 1929, s. 108.
- 10) Årb. f. Hist. Samf. f. Præstø amt, 1917, s. 95—96.
- 11) C. J. Becker: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder, s. 304, note 6.

GEOGRAFISK OVERSIGT OVER SYDSJÆLLAND

Oldtidens mennesker har i langt højere grad end vi været afhængige af jordbundens beskaffenhed og terrænets udformning. Dette gælder ikke blot for fangst-kulturerne, men måske i endnu højere grad for de primitive bonde-kulturer.

Dybgrundsformationerne har i denne forbindelse mindre interesse, men da de kvartære dannelser overalt i Sydsjælland hviler på øvre kridt- eller danien-dannelser, får disse sidstnævnte interesse ved deres indhold af flint, der udnyttes både i sten- og bronzealderen. Om regulær mine-drift, som er påvist flere steder fra Nordjyllands sten-alder¹⁾, har der nok aldrig været tale, da morænedækket sikkert er for svært, men ved gletschernes virksomhed under istiden er mængder af flint blevet pløjet op og fordelt i morænen. Langs nedbrydningskyster og i strandvoldsdannelser er flinten senere blevet tilgængelig i store mængder, der rigeligt må kunne have opfyldt det lokale behov.

I skrivekridtet er flint langt mindre hyppig end i danien-dannelserne. Skrivekridtsflinten er oftest sort eller sortegrå, ren og glasagtig. På grund af sin skørhed kan den ikke anvendes til større redskaber og slet ikke til ægværktøj²⁾. Langt bedre til disse formål er danien-flinten, der er mere sejt, men ofte uregelmæssig og uren. Af farve er den lysere eller mørkere grå.

Det nuværende landskab er stort set dannet af det sidste isfremstød fra Østersøen. Dette spaltedes af Møns klint i 2 større gletschertunger, en vestlig, Storebæltsgletscheren, der gled op gennem Store bælt og ind over Sydvestsjælland, og en østlig, Øresundsgletscheren, der fra Øresund udformede inderlavningerne Køge bugt og Fakse bugt³⁾. Af Storebæltsgletscherens virksomhed fin-

des ikke mange spor i Sydsjælland, men det menes, at den lange, smalle Knudshoved odde er en del af en randmoræne, dannet under et mindre fremstød i denne gletschers afsmeltningss stadium. En sydlig gren af Øresundsgletscheren gled gennem Fakse bugt ind over Sydsjælland og standsede ved en bue fra bakkekuden sydvest for Fakse mod vest og derfra ned over Lov og Lundby til Kulsbjerg øst for Vordingborg. Når man fra Næstved—Vordingborg banen kører mod øst op gennem Lov eller Lundby, kommer man op over dette isfremstøds randmoræne. Foran denne randmoræne dannedes af smelte vandet sandede hedesletter, men forholdene er her langt mere udviklede end ved de klassiske jyske eksempler. Dog må vel de store moseflader, der begynder vest for Lov og gennem Køng—Lundby—Sværdborg moser strækker sig ned nordøst for Vordingborg, opfattes som sådanne hedesletter. Under tørv og sneglegytje findes her overalt sand. Også den store fladvandede Dybsø fjord skal måske opfattes som en druknet hedeslette. Holmegårds mose er et stort issøbassin, der har været opstemmet af efterladt dødis. De gennemgående lerede moræneknolde og de sandede smeltvandsdannelser, der hæver sig over hedesletterne i vest som en art „bakkeøer“, stammer formentlig fra ældre isfremstød. En del af disse dannelser yderst mod vest skal dog måske tilskrives Storebæltsgletscheren.

Under isen banede smelte vandet sig vej og dannede tunneldale og åsrækker. Det store tunneldal-åssystem, der begynder i den 12—13 m dybe rende Hølen ved Nyord og fortsætter gennem Jungshoved nor, Tubæk å, Risby å, Snesere å, Mogenstrup ås, det nedre Susålb, Bavelse og Tystrup søerne og herfra videre mod nordvest til Store bælt, er vel Danmarks længste. Det må være dannet under et ældre isfremstød, Sjællandsgletscheren, men tunneldalen sydøst for Mogenstrup har senere ført Øresundsgletscherens smelte vand. Mindre tunneldale fra denne gletscher er den sænkning, som den tidligere Præstøbane fulgte fra Præstø fjord med nordvest, endvidere Even ved

Præstø og Mern å-dalen, der begynder i den dybe, sørige dal i skovene ved Ugledige.

Karakteristisk i det sydsjællandske landskabsbillede øst for Øresundsgletscherens randmoræne er isolerede sandede eller grusede bakker, hvis materiale formentlig er aflejret i lommer oppe i isen og senere ved afsmeltningen sunket ned på morænedannelserne. Disse bakker er på grund af deres stejlehed og ringe ydeevne som regel ikke dyrkede, men tilplantede eller de udnyttedes til grusgravning. Da sådanne bakker har været yndede som gravpladser i yngre romersk jernalder, er mange af datidens rige gravfund fremkommet ved grusgravning, men mange er sikkert også af samme årsag gået tabt.

På grund af smeltevandsvirksomheden er større områder med sandet jord fremherskende i vest og sydvest. Sådanne områder er det brede tildels plantagedækkede bælte mellem Vejlø og Mogenstrup ås, terrænet syd og sydvest for Vester Egesborg, der med sine strittende granhegn og hyppige kraftige sandfygninger ved forårstide leder tanken hen på Vestjylland, endvidere visse områder syd for Lundby, Kostræde banker, egnen nordvest for Vordingborg og store dele af Knudshoved odde. Disse sandede jorder egnede sig fortrinligt for yngre stenalderens primitive dyrkningsredskaber, men tætte fund på lerjord viser, at man også slog sig ned her.

Den nuværende kystlinie er stort set dannet ved havstigningen i stenalderens senere del, men nyt land er senere indvundet ved landhævningen efter stenalderen (i nord, Næstved—Præstø fjord, ca. 1,0 m, aftagende mod syd til ca. 0,5 m) og inddæmninger. Af tidligere havdækkede områder kan nævnes Madelunds eng, der har adskilt det sydlige Gavnø som 2 mindre øer fra hovedøen, Nylandsmosen, Svinø nor, Skaverup nor og Jungshoved nors tidligere fortsættelse mod nordvest. Endnu i 1743 kan Vordingborgs byfoged, Knud Daliin i en indberetning til Danske Kancelli meddele: „Landet her i Egnen, som egentlig hører under Siælland, er fast Land undtagen Aunø

og Svinøe, som med vand skal være omgivne, men dog begge beboede¹⁾). Også den del af Vejlø sogn, hvor Vejlø skov og Tinghøjgård ligger, var langt op i tiden en ø, adskilt fra det øvrige sogn af Vigsnor, der i 1680-erne blev inddæmnet. Dette er rimeligvis et af landets ældste inddæmningsprojecter.²⁾ Efter den folkelige overlevering skulle Sydsjælland tidligere have været et helt øhav³⁾). Så galt har det nu ikke været, og når ældre mennesker vil bevise deres påstand under henvisning til de lag af snegleskaller, der findes i moserne, viser disse sig at stamme fra ferskvandsformer.

Også ved havets nedbrydnings- og aflejringsvirksomhed er nyt land blevet til. Således er Lungshave og Enø Overdrev marint forland, dannet af materialer, der er ført ned fra klinerne i nordvest, og det yderste Knudshoved, der i stenalderhavet var en række øer som perler på en snor, er blevet forbundet ved strandvoldsdannelser. Herved er opstået ejendommelige strandsøer som Ravmose, hvor havvandet står ind ved højvande. Præstø fjord er egentlig også en stor strandsø. Oprindelig var den den inderste del af Fakse bugt, men Fedets strandvoldsdannelser har nu næsten lukket fra nord, og ved sydkysten er Maderne aflejret.

Farvandene omkring Sydsjælland er gennemgående lavvandede med flad bund. De dybe strømrender, der skærer sig ned i denne, kan som Hølen være druknede tunneldale, eller de er dannet af fastlandstidens floder.

Skovene, der samler sig i kystegnene — især mod syd og øst — og i et bælte ned gennem landet, er for største delen ældgamle. Stengrave, jordhøje og systemer af oldtidsagre i dem vidner dog om en tidligere opdyrkning. Der er kun få plantager og da på den magre jord som Rettestrup plantage eller plantagen på Fedets strandvolds- og flyvesandsdannelser.

NOTER:

1) J. Brøndsted, Danmarks oldtid, I, 1957, s. 333 og noterne c. 383 og 395.

- 2) Becker, Mosefundne lerkar, s. 303 og her anført litteratur.
- 3) Traps Danmark, 5. udg., bind IV,1, Præstø amt, s. 9—11.
- 4) Årb. f. Hist. Samf. f. Præstø amt, 1918, s. 94.
- 5) Traps Danmark, Præstø amt, s. 16.
- 6) Se f. eks. P. E. Jensen: Gavnø kloster og herregård, s. 5—8.

Tid f. Chr.	Klimatrin og plantevækst	Fremmede kulturindflydelser	Neolitiske kulturer	Kystkultur	Sjællandsk indlandskultur	Jysk indlandskultur
1500	Subborealt-egeblandings skov med kulturindgreb	Enkeltgravsk. Grube-keramikere	Senneolitisk	?		
2000			↑ Mellinneo- olitisk tragtbæ- gerkultur	↔ Yngste Erte- bøllekultur		
3000	Atlantisk-egeblan- dingsskov	Tragtbæger- kultur neolitikum mesolitikum	→ B → C → A	↔ Yngre Erte- bøllekultur		
4000				↑ Ældre Erte- bøllekultur		↑ ? Yngre Gu- denåkultur
5000	Borealt- fyreskov m. m.	Tardenoisien		↑ Ældste kyst- kultur		
6000				↑ Kongemose	↑ ? Yngre Magle- mosekultur	→ Ældre Gu- denåkultur
7000	Præborealt- birkeskov med fyr	mesolitikum		↑ Kysttilpasset gruppe i nu- værende syd- lige Nordsø?	↑ ? Vig — Klosterlund (Star Carr i England)	
8000			palæolitikum			↑ Pinnberg I Ahrendsborg (Nr. Lyngby)
9000	Allerød- åben krat- skov af birk og fyr				↑ ? Bromme- kultur	↑ Federmesser gruppen i Nordtyskland
10000	Ældre dryas- tundra					↑ ? Hamburgkul- tur i Nord- tyskland
12000						

Fig. 2. Skema over stenalderens kulturudvikling i Danmark.

I STENALDEREN TUNDRAENS RENSDYRJÆGERE

o. 12000—8000 f. Chr.

I Alpegnene har man kunnet erkende 4 istider eller glacialtider. I Norden er kun erkendt 3, men her har da ganske givet også været 4. Sporene efter en af de tidlige er blot udvisket af en senere. Hver gang trak isen sig tilbage i så langt et tidsrum, at en vegetationsudvikling svarende til den, der er forløbet fra sidste istid til i dag og tilbage til en istid igen, har kunnet finde sted. Sådanne perioder kaldes indenfor geologien interglacialtider (mellemistider). Sandsynligvis lever vi i en sådan 4. interglacialtid. At palæolitiske jægere i foregående interglacialtider har besøgt vort land og slået sig ned her, skulle nu være bevist efter et fund af marvspaltede dædyrknogler fra Hollerup ved Langå i Midtjylland¹). Dette funds alder ansættes til 50—75.000 år. Vestjyllands bakkeøer blev end ikke berørt af sidste istids virksomhed, så her skulle også være mulighed for fund af betydelig ælde. I vor del af landet er sådanne muligheder næppe til stede på grund af isens kraftige virksomhed og meget sene fremstød her. Skulle der være en svag chance i denne retning, måtte der være tale om indefrosne kulturrester, der af isen er ført hen på secundært leje. I øvrigt vil der over hele landet være muligheder til stede for at finde slidte og rullede palæolitiske flintredskaber løst i morænen, men sådanne muligheder er rent teoretiske, og chancerne er bestemt ikke større end for at finde den berømte nål i høstakken.

Da den sidste indlandsis var under afsmeltning fra nordvest mod sydøst, indfandt Hamburg-kulturens rensdyrjægere sig ved sydgrænsen i Jylland. Fra kendte bopladser i omegnen af Hamburg er de vel om sommeren

strejfet langt op i den jyske tundra efter ren, men intet fund beviser endnu med sikkerhed dette. På grund af de i den geografiske oversigt nævnte sene isfremstød over Sydøstdanmark har der næppe været mulighed for egentlig bosættelse i Sydsjælland, før Allerød-tidens køligt temperede klima sætter ind o. 10.000 år før vor tidsregnings begyndelse. I løbet af denne periode nås et maksimum for julis gennemsnitstemperatur på 14° C, eller kun ca. 3° under den tilsvarende temperatur i dag. Nu kan birken begynde at danne kratskove over landet. Også pil og fyr indfinder sig, og rensdyret får selskab af et andet yndet jagt dyr, elgen. Efter, at isens uhyre tryk er lettet, har landet hævet sig højt, så der var direkte landforbindelse fra Sjælland til Skåne og Nordtyskland.

Sikre bopladser fra denne tid er endnu ikke fundet i Sydsjælland, men de skal nok være her og skal sandsynligvis søges i sandede strøg langs vandløbene. Fra det øvrige Sjælland kendes de fra Bromme nordvest for Sorø og fra Åmose-området, nemlig i Smedemosen i Undløse sogn og Engkrogen og Bonderup i Stenmagle sogn²). Ingen af disse fire bopladser er fremkommet ved nogen tilfældighed. Den første, Bromme blev fundet af politifuldmægtig Erik Westerby, hvem dansk arkæologi indenfor ældre stenalders forskning skylder uhyre meget. Gennem 10—15 år havde han søgt en sådan boplads på steder, hvor terræn- og jordbundsforhold var egnede³), og i foråret 1944 kronedes Westerbys anstrengelser med held. De tre sidstnævnte er alle fundet ved Nationalmuseets store egnsundersøgelse i Nordvestsjælland i 1948—56. På grund af det arktiske flydejordsfænomen, der skyldes, at jorden om sommeren kun tør op i en dybde af ca. 1/2 m og derefter som en sejt grød skrider over den frosne undergrund fra dalsiderne ned mod dalbunden, kan mange af datidens bopladsrester nu være dækket under tykke lag af senere aflejringer. Denne flydejordsvirksomhed har bl. a. virket udjævnende på de vestjyske bakkeøer under hele sidste istid, og under udgravningen på Bromme iagttog

man, hvorledes kulturlaget kunne være foldet op og skudt sammen⁴). Dette forhold tyder på, at der efter bosættelsen igen har hersket arktiske klimaforhold på stedet, vel svarende til den sidste senglaciale periode, yngre dryastid. Flydejordsfænomenet er måske forklaringen på de forbavsende få fund, vi har fra hele den senglaciale periode.

Det er almindelig skik indenfor dansk ældre stenalder forskning at opkalde de enkelte fangstkulturer efter den først lokalitet, hvor kulturen blev erkendt, eller hvor den første større videnskabelige undersøgelse fandt sted, medens yngre stenalder kulturer i reglen opkaldes efter den keramik, der er karakteristisk for dem. Efter findestedet ved Bromme henføres da fund med lignende typeindhold til Bromme-kulturen. Kulturens redskaber af ben, tak og træ kendes på grund af utilstrækkelige bevaringsforhold endnu ikke, men fra de nævnte fire sjællandske lokaliteter har vi kendskab til flintinventaret. Typeregistret er yderst beskedent: til jagten på større dyr en kraftig pil, dannet af en smal flække eller spån og med tilhugget skafttunge i slagbuleenden. Bladet er i almindelighed uden tildannelse, men der kan findes en retouchering langs den ene side, oftest ved spidsen. Længderne svinger mellem 4 og 10 cm. Det er svært — ofte umuligt — at skelne sådanne løst fundne skafttungepile fra den grubekeramiske kulturs skafttungepil af type A fra yngre stenalder, og det letter selvsagt ikke vort kendskab til Brommekulturens udbredelse. Til arbejde i ben og tak anvender Brommekulturens bærere et redskab kaldet en stikkel. Dette redskab kan være tildannet af såvel flækker som spåner og skiver. Ved afspaltninger i stykkets længderetning er der dannet en kraftig tværæg, velegnet til at opføre sejt materiale med. Stiklen er det almindeligste redskab indenfor kulturens flintinventar. Endvidere findes flække- eller spånknive med retoucheret skråt fingerleje ved spidsen, skrabere af flækker eller spåner, spånbor og blokhøvle, d. v. s. flække- eller spån-

blokke, sekundært tildannet til arbejde, formodentlig i træ. Samlet opgørelse: 6 flinttyper.

I den følgende periode, yngre dryas-tid, ca. 8800—8000 f. Chr. sker der atter en temperatursænkning til i hvert fald subarktiske grader, og tundraen vinder frem på skovens bekostning. På denne tid har vi i Holsten en ny rensdyrjægerkultur, Ahrensburg-kulturen, der bl. a. kendes på spinkle skafttungepile af flække eller spån. De har skrå tilhugning fortil. Lignende, men meget kraftige skafttungepile — nærmest spydspidser — går i Danmark under betegnelsen pile af Nr. Lyngby-type. Pile af denne type og mellemformer mellem den og Bromme-typen er fremkommet som løsfund over hele landet. De er formentligt bortkommet under jagten. De mig bekendte sydsjællandske fund af sådanne pile er.

- 1) 1 fra Stensby, Kalvehave sogn (Sydsjællands Museum nr. 16). Grov spånpil med kun lidt indkneben skafttunge, lidt retouche på bladets underside ved spidsen, 6,7 cm lang.
- 2) 1 fra Bakkebølle Fredsskov ved Vordingborg (Nationalmuseet, Mathiassen, 1946, løsfund 31).
- 3) 1 fra Knudsby ved Vordingborg (Nationalmuseet A 2644, Mathiassen, 1946, løsfund 30 og fig. 21.5). Kraftig, 8,7 cm lang pil med svag retouche ved spidsen.
- 4) 1 fra halvøen Oringe ved Vordingborg (Sydsjællands Museum nr. OV 1). Meget kraftig, 11,7 cm lang pil (eller spyd) uden retouche på bladet, men skafttunge-retoucheringen fortsætter i den ene side et stykke op langs bladets side. Markopsamling på den fra gammel tid bekendte sene Ertebølleboplads. I dette milieu er den dog ganske givet fremmed og tilfældig indblandet.
- 5) 3 Bromme-pile fundet vest for Knudskov gård, Knudshoved odde (Nationalmuseet A 44283—85). Boplads?
- 6) 3 Nr. Lyngby-pile fra Køng Flæskholm og Køng mose (privatsamling).

- a) Kraftig 9,4 cm lang pil med indkneben skafttunge, er ved kraftig retouche til den ene side og stikkelslag til den anden side omdannet til midtstikkel.
- b) Meget kraftig 8,9 cm lang pil. Ingen retouche på bladet, men moderne beskadigelse af markredskaber.
- c) Meget kraftig, lidt tvivlsom pil. 10,3 cm lang, men beskadiget spids. Skafttungen ikke indkneben. Disse 3 meget store og kraftige pile er fundet af ejeren ret nær hinanden, 6c på Flæskholmen nord for Køng—Lundby vejen, 6b syd for vejen og 6a i tørven ud for holmen. Ved mit besøg på findestedet for 6b i foråret 1964 fandtes en del grove stikler, men i øvrigt ingen tidsbestemmende oldsager. Man kan ikke se bort fra, at der her skulle findes en boplads, måske yngre end Bromme.
- 7) 1 skafttungeende af pil af Nr. Lyngby-type fra markerne ned mod Dybsø fjord sydvest for Vester Egesborg (privatsamling).
- 8) 1 lille pil af Ahrensburg-type med retouche på bladet fra samme findested som 7 (privatsamling). Ved min besigtigelse af stedet i foråret 1964 syntes der dog ikke at være tale om nogen boplads fra denne tid.
- 9) 1 fra Stenstrup mose, Rønnebæk sogn (privatsamling). Kraftig 8,5 cm lang pil med svag retouche langs hele den ene side af bladet.
- 10) 3 pile fra bopladsfund Stoksbjerg vest ved Porsmosen (Hakon Berg, 1941, fund 3, nu i Næstved Museum). Berg afbilder 2 skafttungepile (fig. 4. 11—12). Fig. 4.11 synes at være af Bromme-type Den er 5,3 cm lang. Fig. 4.12, der er 6,5 cm lang, er nærmest af Lyngby-type. Det 3. lignende stykke er omdannet til en kraftig midtstikkel. Ingen af de 3 stykker har retouche ud over skafttungen. Endvidere er der påfaldende mange stikler og flækkeskrabere med udbuet æg i dette fund og 2 flækkeknive, hvoraf fig. 3.4 er af samme type som de på Bromme-bopladsen fundne knive. På

samme lokalitet er der efter Bergs indsamling fundet et par tværpile og et spidsvåben, så det er ikke noget rent fund, og materialet er endnu for spinkelt til, at man tør opfatte fundet som en boplads fra rensdyrjægerne, før yderligere materiale er indsamlet.

Som det fremgår af listen, er samtlige 16 pile fundet i de sandede og sørige områder op til, men udenfor Øresundsgletscherens randmoræne, netop, hvor man ville forvente sådanne fund. De relativt mange pile viser, at de sen-glaciale rensdyrjægere har færdedes her og muligvis bosat sig i sen tundratid. Når disse linier læses, vil en grundig gennemgang af de tre eventuelle bopladser (fund 5, 6 og 10) forhåbentlig have kastet yderligere lys over problemet.

NOTER:

- 1) Årbøger f. nord. Oldk. og Hist., 1954, s. 101—26.
- 2) Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse, s. 20.
- 3) Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1946, s. 121—22.
- 4) Anf. arb., s. 128 og fig. 4 og 5.

DE FØRSTE SKOVJÆGERE. KLOSTERLUND- KULTUR.

o. 8000—6800 f. Chr.

To vældige naturkatastrofer markerer denne periodes begyndelse og slutning. I begyndelsen ligger den vigende indlandsis' sydrend ved de midtsvenske søer og herfra mod vest omtrent følgende den norske Skageraks-kyst. Kort efter år 8000 f. v. t. stiger julis middeltemperatur fra 10° C til 13—14° C, og isens tilbagerykning tager for alvor fart. Svenske geologer har beregnet, at den viger mod nord med en fart af 250—300 m årlig. Senere øges hastigheden til op mod 1/2 km årlig. O. år 8000 slipper isen kontakten med højlandet mellem Vänern og Vättern ved Billingen. Dette bliver signalet til den såkaldte Billingen-katastrofe. Den højt opstemmede baltiske issø i Østersøens nuværende leje får gennem det midtsvenske lavland kontakt med Skagerak, og dens vande, der har ligget 30 m over verdenshavenes, fosser nu brølende mod vest. Den baltiske issø var en kølig ferskvandssø. Den omskibes efter Billingen-katastrofen til en brak havarm, Yoldiahavet, hvad der nok har sat yderligere fart i isafsmeltningen langs dens nordbred. Katastrofen, der afslutter præborealtiden, er knap så voldsom og betydningsfuld. Da isen har trukket sig østover bag de høje fjelde på grænsen mellem det nordlige Norge og Sverige, kan det vestlige smeltevand ikke mere finde afløb, men opstemmes i store issøer foran isen. Den største af disse benævnes den central-jämtske issø efter sin beliggenhed i Jämtland. O. år 6800 deler isen sig mellem denne opstemmede issø og Yoldiahavet til et mindre sydligt parti og et større nordligt, der holder stand i endnu ca. 1000 år. Derved skaffes afløb for issøen til Yoldiahavet. Denne begivenhed

markerer for de svenske geologer „nul-året“, og dette regnes for afslutningen af Nordens istid.

I Danmark bevirker temperaturstigningen skovens tilbagekomst, og den er nu kommet for at blive. Det er i første omgang en lysåben birkeskov med klynger af fyr på mere højtliggende steder, men der er også bevoksninger med bævreasp og røn, og i de fugtige lavninger breder pilen sig¹). Karakteristisk for det vestlige Sydsjælland i denne tid har været store fladvandede søer, der har bredt sig på de nuværende mosers plads, og den hvide sneglegytje, der nu næsten overalt er blottet efter, at tørven er fjernet, er netop dannet i denne tid. Denne kalkholdige aflejring yder de bedste bevaringsforhold for sager af ben og tak og er sammen med fugtigheden skyld i, at vi har så udstrakt kendskab til borealtidens redskabsformer i disse materialer. Mellem tættere træbevoksninger har der været store lysninger med forskellige græsser, stargræsser og urter. Her har været fortrinlige muligheder for store planteædere som elg, urokse, kronhjort og rådyr, og småflokke af steppeformer som vildhest og den europæiske bison, der var her i slutningen af tundra-tiden, har sikkert endnu kunnet træffes. Ved æerne byggede bæveren sine dæmninger, og her har været bjørn, grævling, ulv, ræv, hare og pindsvin. Med periodens slutning ankommer vildsvinet. I de åbne søer har der rørt sig et rigt fugleliv, og i vandløbene har der været masser af fisk.

I denne tid kulminerer fastlandstiden, og Sjælland havde — bortset fra flodløbene — landforbindelse til alle sider. Under den baltiske issøs kulmination var den nået frem mellem Bornholm og Møn, men efter aftømningen ved Billingen trækker den sig tilbage på den anden side Bornholm. Kattegat var kun en havarm ned nord for Kullen, og fra Skagen kunne man vandre mod vest langs stranden over Dogger Banken til midten af den nuværende engelske østkyst.

Med tundraen forsvinder efterhånden rensdyret mod

nord, men det er sikkert i begyndelsen om vinteren vendt tilbage til de sjællandske birkeskove. Rensdyrjægerne måtte følge renen eller skifte levevis og blive hjortejægere i skoven. Der har været tid nok til en omstillingsproces. Inden vi kommer nærmere ind på disse problemer, er det bedst at gøre rede for tidens bopladsfund.

Sydsjælland kan fra denne periode kun fremvise løsfund, og det endda særdeles få. Bopladsfundene er fremkommet i Jylland. Den bedst kendte er Klosterlund i Midtjylland ved Bølling sø. Den blev udgravet af dansk ældre stenalderforsknings store banebryder dr. phil. Therkel Mathiassen i forsommeren 1936. Fundet viste sig at repræsentere en dengang hidtil ukendt tidlig fangstkultur, der efter den nærliggende gård Klosterlund blev benævnt Klosterlund-kulturen. Fundet viser en langt større formrigdom end Bromme, men med hensyn til en mere detaljeret gennemgang henvises til Mathiassens publication i *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1937, s. 132—146 eller *Brøndsteds i Danmarks Oldtid*, 2. udg., 1957, s. 50—51. Nyt i Klosterlund er flintøksen, der forekommer i alle sine 3 hovedtyper: kærne-, skive- og spidsøkse. Øksens indførelse markerer skellet mellem palæolitikum (gammel-stenalderen) og mesolitikum (mellem-stenalderen). Rensdyrjægerkulturerne havde ingen økse og må derfor kaldes palæolitiske. Klosterlunds mikrolitfremstilling er også et nyt træk, om end den har sin spinkle begyndelse i Ahrensburg-kulturen. Klosterlunds mikrolitter er dog endnu grove og primitive, og der er ikke udviklet så mange typer, som vi træffer senere i Gudenå- og Maglemose-kulturerne. Der er dog også ligheder mellem Klosterlund og Bromme: borene, skraberne, blokhøvlene, stiklerne og flækkeknivene. Therkel Mathiassen mener selv, at Klosterlund-kulturen kan afledes af Ahrensburg og andre sen-palæolitiske kulturer²⁾, men nyt er øksen, der må være betinget af skovens komme. Forøvrigt optræder øksen allerede på den holstenske boplads „Pinnberg I“ kort før 8000 sammen med skafttungepile

af Nr. Lyngby-type³⁾), så der kan næsten påvises en jævn udvikling fra rensdyrjægere til skovtilpassede jægere.

Desværre var der overhovedet intet bevaret af ben, tak eller træ på Klosterlund, men her er vi så heldige at have et østengelsk fund, nemlig Star Carr, der ved hjælp af kulstof-14 metoden er dateret til 7538 ± 350 f. Chr., altså omtrent samtidig med Klosterlund. Star Carrs flintinventar viser så megen overensstemmelse med Klosterlunds⁴⁾), at vi med interesse må studere fundets inventar i ben og tak for at overføre denne viden på Danmark. På Star Carr har man med forkærlighed arbejdet i tak fremfor ben, og herved står man nærmere rensdyrjægerne end Klosterlunds efterfølger her i landet, Maglemosekulturen, hvor man foretrækker at arbejde i ben. Et af Star Carrs redskaber i elsdyrtaf tiltrækker sig en speciel opmærksomhed: en tværøkse, dannet af takkens nedre del, d. v. s. stangen og begyndelsen af den skovlformede del. En del af rosenstok og pandeben kan i enkelte tilfælde være medtaget⁵⁾). Skaftthullet, der næsten altid er skråtstillet, går gennem den bredeste og tyndeste del, skovlenden, hvor takken er svagest. Æggen, der er dannet ved skrå afskæring på stangen, vender på tværs af længde retningen af det skaft, der har siddet i skaftthullet. I et enkelt tilfælde var på Star Carr bevaret en stump af træskaftet (Clark, 1954, fig. 69, EM 6), og her konstaterer man det overraskende, at det temmelig krumme redskab under arbejdet har været ført med den konkave side fremad. Dette kunne i første omgang synes lidet hensigtsmæssigt, men ved nærmere eftertanke viser det sig at have været den eneste praktiske stilling, hvis redskabet har været anvendt til et bestemt formål, nemlig til at skrælle bark af træer⁶⁾). Den flade ægatskæring vil da gå mod stammen og den hovformede modsatte side skubbe barkflagerne løs. På såvel Star Carr som det senere Duvensee i Holsten og danske Maglemosepladser har man fundet store mængder af afskrælet bark anvendt som hyttegulve o. lign.

Tværøkser af elsdyrtaf, der på Star Carr for første gang blev fundet i et bopladsmilieu, er som løsfund fundet i et vidtstrakt område: Norge, Bohuslän, Skåne, Nord-

Fig. 3. Tværøkse af elsdyrtaf fra Lov Enghave.

tyskland og Polen. I Danmark er de fundet over hele landet. Grunden til, at typen er blevet så indgående behandlet her, er, at vi har 2 stykker fra Sydsjælland, der viser, at Klosterlund-Star Carr kulturens folk har færdedes her i

præborealtid. Den ene er fundet ved tørvegravning i Gøgsmose, Kongsted sogn, Fakse herred (Nationalmuseet A 39085, Danske Oldsager I, nr. 118) og havde, da den blev fundet, en stump isiddende skaft. Den anden (fig. 3) er i privateje. Den blev i 1960 opsamlet på en ganske lav holm i den nordlige del af Lov Enghave, Hammer sogn, og har ved ejerens velvilje kunnet afbildes her. Stykket svarer ligesom det nævnte fra Gøgsmosen til Clark, 1954, fig. 69, EM 5. I december 1962 fik jeg findestedet i Lov Enghave forevist og konstaterede enkelte knoglestumper og lidt flintaffald på stedet, men ved en mindre prøvegravning det følgende forår viste det sig, at der på den underliggende sneglegytje kun fandtes et tyndt tørvelag svarende til pløjelagets dybde, og i dette fandtes intet. Ejeren meddelte, at der har været harvet smuld i denne del af mosen, og man havde ved denne lejlighed og ved pløjningen fundet knogler på tværsøksens findested. Man står her med et beskæmmende indtryk af, at et meget vigtigt fund af Star Carr-type er gået i tørvebriketindustrien og har endt sine dage som brændsel. De store tørvegravninger var på trods af de mange betydningsfulde fund, de bragte for dagen, meget dyre for dansk arkæologi.

Svarende til de meget gunstige muligheder for vildtet i præborealtidens lysåbne skove viste det sig, at beboerne på Star Carr har været vældige jægere, men fiskeknogler er slet ikke fundet. Ved et groft skøn over de fundne knogler fordelt på individer er man kommet til det resultat, at der er hjembragt og fortæret vildt svarende til ca. 50.000 kg kød⁷). Det bekendte fund af urokseskelettet fra Vig i Nordsjælland med indskudte pile afspejler også et samtidigt jagtdrama. Pilespidserne fra dette skelet er af samme type som de groveste mikrolitter i Klosterlund-fundet, de såkaldte Zonhoven-Spitze.

En mikrolit i Klosterlund-fundet er af særlig interesse⁸). Det er en lancetform med retouche langs hele den ene side. Slagbuleenden er afbrudt. På den retoucherede side sidder en begagtig harpiksklump, der åbenbart har

med skæftningen at gøre. Svarende hertil blev der i 1958 under tørvegravning ved Vinkel ved Viborg fundet et velbevaret pileskaft⁹⁾, der ved hjælp af pollenanalyse er bestemt til at høre hjemme i pollenzone V a, perioden umiddelbart efter den, vi her beskæftiger os med. Længden har været ca. 101—102 cm. Nær kærven og et lille stykke højere oppe på skaftet har været en surring, åbenbart bestemt til fastgøring af styrefjer. Da skaftet blev fundet, var det ikke forsynet med spids, men der ses på dennes plads en tildannelse, der udmærket kunne passe til en lancetmikrolit. Nu er det så heldigt, at der fra Loshult i Skåne kendes en lancetmikrolit skæftet som pilespids¹⁰⁾, så hermed skulle det gamle spørgsmål om denne mikrolit-types anvendelse være besvaret. Til det bemærkelsesværdigt lange pileskaft har svaret en særdeles kraftig bue. Der kendes eksempler på gennemskudte skulderblade af kronhjort og urokse, og i et enkelt tilfælde er et sådant skulderblad gennemskudt fra 2 sider, d. v. s. at den ene pil må have passeret tværs gennem dyret!

På grundlag af et ofte spinkelt arkæologisk materiale drager man ofte vidtgående slutninger om ind- og udvandring. Som vi har set, har skiftet fra tundra til skov været langvarigt og ikke jævnt gldende. Den første birkebevoksning, der indfandt sig hos Allerødtidens rensdyrjægere, måtte igen i nogen grad vige for en tør, steppeagtig tundra, inden skoven for alvor kunne begynde at dække landet. At rensdyrjægerne i Holsten allerede i slutningen af vor yngre dryastid begyndte at indstille sig på skoven, viser de første primitive økser fra Pinnberg l. Der er intet i vejen for at tænke sig, at det er rensdyrjægerne selv, der bliver skovjægere, og de nye tilskud til kulturen skyldes nok kun omstillingen til skoven, ikke nogen indvandring af nyt folk. Det er langt fra utænkeligt, at nogle jægergrupper har fulgt renen mod nord og her stiftet bekendtskab med andre jægere, der fulgte den vigende is fra sydøst og syd, medens der også til vore egne kan være kommet et befolkningstilskud fra skov-

vante strøg mod syd, men hovedbestanddelen i præboreal-tidens befolkning har nok kunnet føre deres aner tilbage til de gamle rensdyrjægere.

NOTER:

- 1) J. Troels-Smith i *Fra Nat. Mus. Arb.mrk.*, 1957, s. 103.
- 2) *Årb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1937, s. 174 og *Nordisk Fortidsminder*, III, 3, fig. 74.
- 3) J. Brøndsted, *Danmarks Oldtid*, I, 2. udg., s. 42 med fig.
- 4) Clark, 1954, s. 185—87.
- 5) *Anf. arb.*, s. 157 og fig. 69.
- 6) Troels-Smith, 1957, s. 113.
- 7) *Anf. arb.*, s. 115—16.
- 8) Mathiassen, 1937, s. 145 og fig. 27, 13.
- 9) J. Troels-Smith i *Årb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1961, s. 122—46.
- 10) Meddelt af J. Troels-Smith i foredrag i Det kgl. nord. Oldskriftselskab 20. marts 1962.

FYRRESKOVENS JÆGERE OG FISKERE. MAGLEMOSE-KULTUR.

o. 6800—5000 f. Chr.

Kan overgangsstadiet mellem rensdyrjægerne og skovjægerne synes dunkelt, viser kulturudviklingen indenfor det følgende tidsafsnit til gengæld en klar fortsættelse af Klosterlundkulturen. Denne regnes da også for et tidligt stadium af Maglemose-kulturen, der udfolder sig på Sjælland de følgende ca. 1800 år.

Allerede i løbet af præborealtiden var fyrren begyndt at fortrænge birken. Nu stiger temperaturen så meget, at julis gennemsnitstemperatur når ca. 18° C, altså mere end i vore dage. Som et bevis for dette tjener bl. a., at sumpskildpadden dengang var ret almindelig i store dele af Danmark og Sydsverige. Klimaet har været fastlandspræget med varme, tørre somre, medens vintrene til gengæld skal have været ret nedbørsrige og det sikkert mest i form af sne. Denne boreale tid benævnes også fastlandstid, idet den høje landhævning fra de foregående perioder endnu vedvarer, men havet er dog gennem hele perioden i stigning. På grund af temperaturstigningen får skovfyrren nu selskab af de første af egeblandingsskovens træer¹). Først kommer hasselen, der på grund af sin tidlige kønsmodenhed og overvældende frugtbarhed har et fortrin frem for andre arter. Hvor hasselkrattene breder sig, bliver det vanskeligt for birkens og fyrrens kimplanter at vokse op. I sen-borealtid kommer egeblandingsskovens egentlige repræsentanter: elm, eg, lind og ask, og fyrren forvises til enkelte højtliggende, tørre partier. Den nye skov bliver stadig mere tæt, og de tidligere så græs- og urterige lysninger formindskes i en sådan grad, at det sammen med den tiltagende jægerbefolkning bliver af katastrofal betydning for det store kødvildt som urokse og elsdyr. Vi

ser da også, hvordan mennesket i stadig højere grad må søge sin ernæring ved indsamling af vegetabilsk føde og fiskeri. Ved søerne rører der sig stadigt et rigt fugleliv, men temperaturstigningen har medført en vandstandssænkning og deraf følgende tilgroning. Det vestlige Sydsjællands udstrakte fladvandede søer fra den foregående periode er så småt begyndt at omdannes til moser. Dog må den meste tørvedannelse være foregået i senere perioder, for Maglemosekulturens bopladsaflejringer i moserne findes ofte nær bunden af tørvelagene, lige over den præboreale snegelegytje.

Har det hidtil knebet med fund fra rensdyrjægerne og Klosterlund-kulturen i Sydsjælland, kan dette ikke siges, hvad Maglemosekulturen angår, idet vor landsdel næst efter den store vestsjællandske Åmose har ydet de fleste bopladsfund fra denne kultur. Allerede i 1917 — kun 17 år efter det første fund fra Maglemosekulturen i Mullerup mose, Nordvestsjælland — fremkom det store bopladsfund i Sværdborg mose, der således nær kunne have givet navn til hele kulturen, men nu anvendes som betegnelse for en særlig fremskreden fase af denne. På Sværdborg har Nationalmuseet gravet i 1917 og 1918 (K. Friis Johansen), 1923 (H. C. Broholm) og 1943—44. I 1918—21 foretog konservator Walther omfattende gravninger for kammerherre Holger Collet, Lundbygård, og senere har der været andre, mindre udgravninger. Så tidligt som i 1903 blev den første sydsjællandske boplads fra Maglemosekulturen i Holmegårds mose undersøgt af Nationalmuseet af inspektør C. Neergaard, og her fulgte nu i 1922—23 undersøgelsen af 2 store bopladser ved inspektør H. C. Broholm. Den østligste af disse var næsten fjernet ved tørvegravning. Under de omfattende tørveskær i 40erne fulgte Holmegård IV, der ydede betydningsfulde fund af træsager, og Holmegård III, VI og VII af hvilke de to sidstnævnte desværre blev bortgravet under tørveskæringen. Alle disse pladser lå i mosens sydlige del mellem Fensmark skov og Dyrehaven, altså omkring

glasværket. I Lundby mose er ud for Konakkegården i 1929—31 og 1945 undersøgt 3 rige bopladsler (Lundby I—III) og i 1946 undersøgte Nationalmuseet endnu en boplads i Sværdborg mose (Sværdborg II), beliggende ca 400 m nord for den tidligere undersøgte. Sværdborg II er kun ganske lille og er sandsynligvis resultatet af en enkelt sommers besøg. I samme mose blev en anden lille boplads, Sværdborg III ødelagt ved smuldharvning i 1947, men enkelte oldsager reddedes. Andre fund er med al sandsynlighed gået gennem tørvemaskinerne uden at komme forskningen til gode, og det er også karakteristisk, at alle de her nævnte fund er fremkommet ved tørvegravningen og er mere eller mindre skadet af denne. Hertil kommer en række mindre fund og pladser på dyrket jord, hvor kun flinten er bevaret.

Det er betegnende, at alle Maglemosekulturens bopladsfund er fremkommet i Sydsjællands vestlige dele og omkring Holmegårds mose med tilliggende mosedrag, netop de sandede, tidligere sørige områder, hvor også de senglaciale fund forekommer. Maglemose-folkene har ganske givet foretrukket disse til dels lavvandede søer. Om sommeren har man boet på lave, sumpede odder eller holme ude i søen. De velbevarede knogler her peger nemlig kun i retning af sommer. Om efteråret, når vandstanden steg, har disse lavtliggende lokaliteter sikkert ikke været beboelige, og man er flyttet ind på det tørre land. Dette er ikke blot en gisning, for vi har disse bopladsler i land, kan blot ikke bevise, at de kun har været beboet om vinteren. Rundt langs Holmegårds mose og den tilstødende Porsmose i syd er fundet en række sådanne „vinterbopladsler“⁽²⁾. De ligger oftest på sandede terrasser eller skrånninger ud mod mosen, men kan i enkelte tilfælde forekomme på mere leret jord. Pladserne ved Porsmosen bærer et blandet præg, men flertallet har dog umiskendeligt Maglemose-indhold. Ved Fensmark skov lige indenfor den bekendte boplads, der blev undersøgt ude i mosen i 1922—23, ligger en meget stor boplads på dyrket jord,

hvis typeindhold og -fordeling minder slående om pladsen ude i mosen (dominerende håndtagsblokke m. m.). Ved herregården Broksø, hvor Susåen forlader Holmegårds mose, ligger 3 bopladser på dyrket jord med et indhold, der minder om Sværdborgs, og ligeledes under Broksø ved mosen Nyskær ligger en boplads på en sandet holm med et indhold svarende til kulturens ældste boreale fase, repræsenteret af selve Mullerup-fundet. Ved de sydlige moser er lignende bopladser af Sværdborg-karakter fundet på Køng Flæskholm og ved Lundby landbrugsskole.

Karakteristisk for disse „vinterbopladser“ på land er det, sammenlignet med pladserne ude i moserne, forholdsvist store antal økser. At antallet af mikrolitter ved markopsamlinger, især på mere leret jord, bliver relativt ringe, kan ikke undre, da man nemmere overser disse små genstande, der vanskeligere lader sig udvaske af regnen, men de veludviklede mikrobloktyper, håndtagsblokke og koniske blokke, overser man ikke, og overfor disse er økserne langt mere talrigt repræsenteret, end tilfældet har været ved de store mosefund. Man kunne da stille sig det spørgsmål, om denne mere hyppige forekomst af økser på pladserne i land netop skulle skyldes, at man har boet her om vinteren, hvor huggebehovet måske har været større (brændsel og mere solide hytter).

Sværdborg-bopladsens uhyre udstrækning (mindst 140 m i s—n og 110 m i v—ø)³⁾ giver et falskt indtryk af Maglemose-samfundets størrelse her. Ved Nationalmuseets seneste undersøgelser i 1943—44 blev det påvist, at det vidt udbredte kulturlag kunne betragtes som en række små enkeltbosteder⁴⁾, der vel hver for sig stammer fra en enkelt sommers besøg. Allerede ved gravningerne i 1917—18 blev det erkendt, at koncentrationen af fund ikke var jævn, men samlede sig i pletter med mere tyndt belagte bæltter mellem⁵⁾. Pollenanalytiske undersøgelser har vist, at flere af tidens store bopladser har været besøgt over så lange tidsrum, at omgivelsernes vegetationsudvikling var skredet mærkbart frem. Det kunne således tyde

på, at Sværdborg-bopladsen har været en sommersæsonplads, der gennem lang tid er blevet besøgt af en lille familiegruppe. Dette stemmer overens med fund af hytterester fra denne tid. På bopladsen Holmegård IV, der fandtes få hundrede meter nordøst for glasværket, fremkom rester af 2 hyttegulve⁶). Gulvene bestod af svære barkflager, der var skrælet lodret af træerne, og som var krydset ind over hinanden i et par lag. I det bedst bevarede tilfælde udgjorde dette barklag en næsten rektangulær flade, ca. 6,5 m × 3 m. Midt for den ene langside fandtes det runde ildsted, og bag dette lå en større flad sten, der måske har tjent som siddeplads. Delvis ind under dette gulv lå det andet, dårligere bevarede, der altså ikke er samtidig med det første. Også på denne plads, der „kun“ har været ca. 45×25 m, kunne der skelnes mellem forskellige bebyggelsespletter, der kunne adskilles både i vandret og lodret plan⁷). Desværre foregik også denne udgravning sideløbende med tørvegravning, så det var ikke muligt at gå så omhyggeligt til værks som ønskeligt. I Åmosen er fundet en hel række af sådanne hytter efter krigen⁸), de fleste ødelagt ved smuldhævning, men i sommeren 1947 fik man på dette sted lejlighed til at undersøge en urørt hytte. Her var gulvet af samme materiale og konstruktion som på Holmegård IV. Den anvendte bark var af fyr, birk og el. Et lag af birkegrene og stængler af en bregneart kan tydes som underlag for nattelejet. Også dette gulv har været rektangulært, og størrelsen 4—5 × 6—7 m er nær det bedst bevarede fra Holmegård IV. På gulvet lå et cirkelrundt ildsted. Medens hytten fra Holmegårds mose ikke fortalte om vægkonstruktionen, fandtes der her ved randen af gulvlaget de nedre ender af håndledtykke rafter, der stod lodret eller skråt. De stod ikke med regelmæssige mellemrum og kunne ikke følges randen rundt. At det vægmateriale, disse rafter har støttet, har dannet en tæt væg, fremgår af, at kulturlaget, der lå på gulvet, standser brat ved væglinien. Kun ved indgangen er dette ikke tilfældet. Der fandtes intet

ler, så lerklining kan ikke have været anvendt, men måske har vægmaterialet været rør. Denne Åmose-hytte har ligget ganske alene, men 25 m fra den fandtes en anden, der ikke var samtidig. Man har flere af den slags isolerede hyttefund, der repræsenterer en enkelt bosættelse, og på den tidlig-boreale holstenske boplads Duvensee fandtes 3 forskellige pletter med bark og oldsager. I den ene plet fandt man 5 gulvlag over hinanden, adskilt af tynde tørvelag.

Tilsyneladende har her i Maglemose-tid været en fåtallig jægerbefolkning, der i familiegrupper havde spredt sig langs og ude i de daværende søer. Man har sikkert nogenlunde holdt sig til den samme egn og i de fleste tilfælde hjemsogt de samme sæsonpladser år efter år.

Som nævnt i indledningen til dette afsnit er Maglemosekulturen en direkte fortsættelse af Klosterlund-kulturen, vel med en påvirkning fra den vesteuropæiske Tardenoisien-kultur, der er meget mikrolitisk præget. Fordelt på flere lokalgrupper findes Maglemosekulturen udbredt fra England i vest til Leningrad-området i øst. De danske Maglemose-fund er beskrevet i talrige enkeltafhandlinger og artikler, og med hensyn til en oversigt over disse henvises til Brøndsteds „Danmarks Oldtid“, 1, 2. udg., 1957. Kulturens oldsagsformer er enkeltvis beskrevet i Danske Oldsager I af Therkel Mathiassen.

På grundlag af studiet af visse flinttyper og disses forekomst i bopladslag af forskellig alder er det lykkedes at inddele den sjællandske Maglemosekultur i 5 kronologiske grupper, der som følge af en indre udvikling glider jævnt over i hinanden⁹⁾ (fig. 4). Til grund for denne inddeling ligger flintformerne mikroblokke, køl- og skiveskrabere og mikrolitter. Indenfor økse typerne synes der ikke at kunne iagttages nogen udvikling. Her er det stadig som i Klosterlund lidet karakteristiske typer, der gør sig gældende. Kærneøkser er dog dominerende overfor skiveøkserne, og indenfor kærneøkserne udvikles der i sen tid 2 nogenlunde veludviklede undertyper: skævøksen med et rhombisk tværsnit og den

symmetriske retøkse med et spidsovalt tværsnit. Sidstnævnte kan findes på sene pladser i ret lange, smukke eksemplarer.

Gruppe 1 har næsten udelukkende lancetformede mikrolitter og kun ganske få trekanter. Mikroblokkene

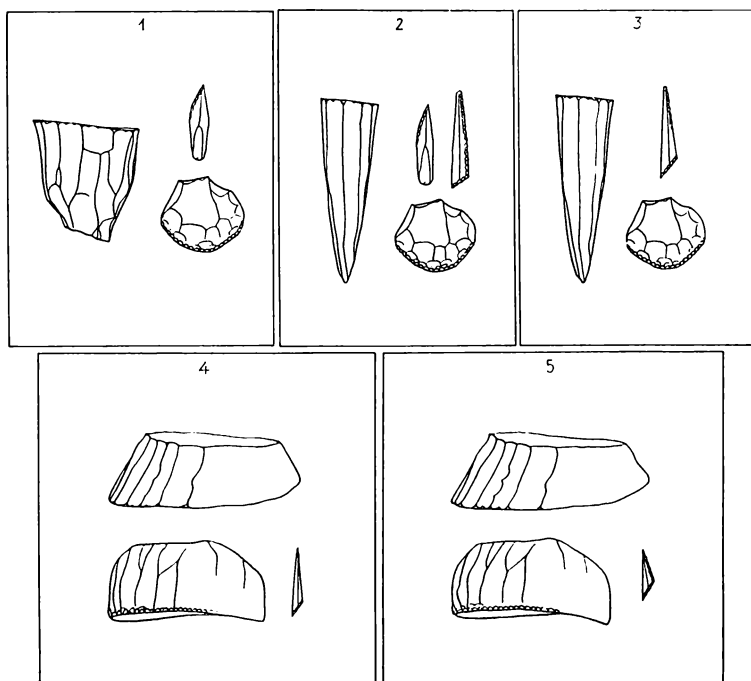

Fig. 4. Sjællandsk maglemosekultur. Kronologisk skema over typer af blokke, skraber og mikrolitter. Efter C. J. Becker, 1951.

er grove, men det ses, at man er ved at udvikle den senere så dominerende koniske blok. Der findes ingen kølskrabere, men små runde skiveskrabere. Til denne gruppe hører i Sydsjælland sikkert den lille boplads ved Nyskær under Broksø, men materialet herfra er endnu ret spinkelt.

I gruppe 2 er den koniske mikroblok fuldt udviklet og ved siden af lancetmikrolitterne findes nu skæve trekanter, der kan være ret store, da den koniske blok giver længere og bredere mikroflækker end den senere hånd-

tagsblok. Skraberer er stadig den lille runde skiveskraber. De samme typer findes i gruppe 3, men her er den skæve trekant blevet stærkt dominerende. Grupperne 1—3 danner tilsammen en ældre hovedgruppe.

Den yngre hovedgruppe består af 4 og 5. Man er nu i stedet for den koniske mikroblok gået over til håndtagsblokkene, der giver mindre og spinklere mikroflækker, men er mere flintøkonomiske. Sådanne påbegyndte håndtagsblokke kan sekundært omformes til kølskrabere, men i reglen er disse dog fra begyndelsen tildannet som en selvstændig type. Skiveskraberne er forsvundet. Der skelnes mellem gruppe 4 og 5 således, at i 4 er små trekantmikrolitter dominerende, i 5 den ligebenede trekant.

På Sværdborg har der været beboelse under gruppe 2, 3 og 4 (måske 5). Den lille boplads Sværdborg II, synes at ligge sent i gruppe 3¹⁰). Noget ældre end Sværdborg I er Lundby II, medens Lundby I er nogenlunde samtidig. Det samme gælder bopladserne i moseranden ved Broksø, der dog rækker op i gruppe 4, og pladserne på dyrket jord ved Køng-Lundby moser. Overvejende til den yngre hovedgruppe må de i 1922—23 i Holmegårds mose undersøgte pladser henregnes, og det samme gælder bopladsen på dyrket jord ved Fensmark skov, men i denne er der dog et præg af i hvert fald gruppe 3, og også på mosepladserne fandtes koniske blokke, men næsten ingen skiveskrabere.

De af Hakon Berg fundne pladser ved Porsmosen har et meget blandet præg. Stoksbjerg vest er allerede omtalt med sit indhold af senpalæolitiske typer og enkelte Ertebølleindslag (tværpilene). På Stoksbjerg øst er foruden Maglemosekultur indslag af ældste kystkultur (i hvert fald skævpilen Berg, 1941, fig. 4.6), neolitisk bondekultur og sikkert Ertebøllekultur. De øvrige 3 fund er meget små, så det er vanskeligt at afgøre, hvor rene de er.

Det er ejendommeligt at betragte den udvikling, der under Maglemosekulturens forløb finder sted indenfor mikroteknikken, fra gruppe 1's grovere teknik over gruppe

2 og 3 med de koniske blokke, af hvis mikroflækker der kan fremstilles ret store mikrolitter, til gruppe 4 og 5 med de meget flintbesparende håndtagsblokke. Samtidig forårsager skovudviklingen, at åbent land bliver mere og mere sjældent, og søbredderne begynder at gro til. Herved bliver det stedse vanskeligere at opdrive god, brugelig flint, og der var dengang langt til havet (selv om et fund af knogle af gråsæl på Sværdborg I viser, at man havde forbindelse med dette). Det kunne være fristende at se en forbindelse mellem den vanskeligere adgang til flinten og den mere flintbesparende mikroteknik.

Medens Klosterlund-kulturens folk, som vi kender dem fra Star Carr, er vældige jægere og måske udelukkende dette, synes fiskeriet i Maglemosekulturen at have spillet en betydelig rolle, at dømme efter bopladsernes beliggenhed og de talrige fund af geddeknogler f. eks. på Sværdborg. Dette skal sikkert også ses i forbindelse med den aftagende vildtrigdom som følge af skovudviklingen og den forøgede befolkning. Til fiskeriet har man anvendt kroge af ben og tak og lystre, der findes i stort tal på bopladserne. Net og ruser fra denne tid kendes endnu ikke. Dog har jagten stadig spillet en stor rolle. På bopladserne findes mængder af knogler af storvildt som urokse, elg og kronhjort samt meget mindre vildt. Også planteindsamlingen har spillet en betydelig rolle.

Inden dette afsnit forlades, skal et interessant enkeltfund have en særlig omtale. I slutningen af 1961 erhvervede Næstved Museum med finderens velvilje en rigt ornamenteret flintægdsolk (Næstved Museums oldsagssamling nr. 1003 (fig. 5). Finderen, husmand Lars Peter Larsen, Holme Olstrup havde i 1923 deltaget i Snesere ås regulering og uddybning i forbindelse med en afvanding af Bøgesø. I åens nuværende leje nordvest for Sønderby gård, Everdrup sogn, Bårse herred fandtes dolken i „ret fed tørv“. Dybden var ca. 1½ m, 60—70 cm over sandbunden. Denne flintægdsolk tilhører Olfert Voss' form f¹¹). Den nuværende længde er 23,4 cm, men håndgrebet er — sand-

Fig. 5. Dctalje af ornamenteret flintægisdolk fra Sneseie å.

synligvis allerede i oldtiden — afbrudt 3 cm over det ornamenterede blad, og den oprindelige længde må derfor have været mindst 8—9 cm mere, altså ca. 32 cm. Olfert Voss mener, at flintægisdolkene af denne form har været forsynet med en særlig udformet spids, der er forsvundet

ved opskærpning, og giver i brev til Næstved Museum af 6. februar 1962 udtryk for, at det samme har været tilfældet med dette stykke, „hvorpå man tydeligt kan se, at spidsen er groft tilskåret, og at ornamentet oprindeligt har fortsat længere ud.“ De kendte danske flintægdsdolke er forarbejdet af det spaltede mellemfodsben af elsdyr eller kronhjort. For Bøgesø-dolken er endnu ingen artsbestemmelse foretaget, men materialet er i hvert fald rørknogle af et stort dyr som de nævnte. I begge sider findes dybe furer, der strækker sig fra dolkens spids til håndgrebets begyndelse for at fortone sig oppe på dette. Det er tydeligt, at disse figurer er udført med stikkel. Lidt oppe på grebet ender de som et fint vifteformet stregbundt, der fremkommer, når trykket af stiklen her er ophørt, og stikkellæggen er smuttet ud af furen, snart til den ene side, snart til den anden. I furerne har siddet uretoucherede mikroflækker, vendende således, at de i den ene side har haft ryggen fremad, i den anden afspaltningsiden. Binde midlet har været beg. Hele stykket er stærkt blankpoleret og så rigt ornamenteret, at det hører til blandt de fornemste af alle kendte flintægdsdolke. Samtlige motiver er geometriske. På den konkave side, knoglens inder side med spor af det indre væv ses: 1) skrå streg, hvorfra hænger lodrette streger, 2) som Voss, motiv 29, men her forekommer også den variant, at to af disse „runetegn“ anbragt skråt under hinanden kan have det ene sæt skråstreger fælles, 3) som Voss, motiv 24, 4) to parallelle linier forbundet med tværestreger og 5) omtrent samme motiv, men tværestregerne er anbragt parvis med mellemrum. På den konvekse side ses: 6) syvkanter, der er anbragt i en række således, at de har en side fælles med naboen. Disse figurer er åbne opadtil, og fra hjørnerne her fører parallelle streger op, 7) krydsskraverede trekkanter anbragt med mellemrum på en linie gennem hele bladets længde. Nærmest grebet hænger disse trekkanter også på undersiden af stregen i mellemrummene mellem dem på oversiden, 8) som Voss, motiv 27, men på dette

stykke er forbindelseslinierne skrå, 9) Voss, motiv 11, men zigzaglinierne er her foroven forbundet med to streger, der danner en stump vinkel med hinanden, og 10) kantstillede firkanter på linie således, at de berører hinanden med hjørnerne. Hvor firkanterne er særlig store, kan der på en af de opadvendende skrå sider være anbragt et par små trekanter med en lille prik eller streg indeni. Disse er da altid anbragt på samme side. En anden variation af dette motiv er små lodrette streger indenfor firkanternes hjørner, hvor disse rører en nabofirkant. Hvor det er muligt er de enkelte motiver tilpasset hinanden, så f. eks. spidserne af trekanterne rager op i de vinkler, der dannes mellem firkanterne. Med denne rigdom af ornamentale motiver må dolken fra Bøgesø betragtes som den af de hidtil kendte, der har den mest varierede ornamentik.

Fra Sydsjælland kendes endnu 2 flintægdsdolke fra den bekendte boplads ved Sværdborg. Begge, der er fragmenter på henholdsvis 9,5 og 8,7 cm, findes i samlingen på Lundbygård. Flintægdsdolkene findes i det hele taget kun på Sjælland, Langeland og i Skåne. De fleste er løsfund, men flere er dog fundet på Maglemosekulturens bopladser og på bopladser fra den ældste kystkultur. Meget tyder på, at dolken fra Bøgesø slet ikke tilhører Maglemosekulturen, men den ældste kystkultur, som skal omtales i det følgende.

- 1) J. Troels-Smith i *Fra Nat.mus. Arbmk.*, 1957, s. 104—109.
- 2) Egne fund og Hakon Berg i *årb. f. Hist. Samf. f. Præstø amt*, 1941, s. 241—262.
- 3) K. Friis Johansen i *årb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1919, s. 117.
- 4) J. Brøndsted, *Danmarks Oldtid*, 2. udg., 1957, s. 68.
- 5) Friis Johansen, 1919, s. 117—119.
- 6) C. J. Becker i *Fra Natmus. Arbmrk.*, 1945, s. 63.
- 7) *Anf. arb.* s. 62—63
- 8) Knud Andersen i *Fra Natmus. Arbmrk.*, 1951, s. 69—76.
- 9) C. J. Becker i *årb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1951, s. 142—44 og fig. 21.
- 10) *Anf. arb.*, s. 144.
- 11) Olfert Voss i *årb. f. nord. Oldk. og Hist.*, 1960, s. 153—67 og fig. 5.

FJORDENES FISKERE OG JÆGERE.

ERTEBØLLEKULTUR.

o. 5000—2000 f. Chr.

Allerede mens Sværdborg-bopladsen var beboet, dukker en ny kultur op i den vestsjællandske Åmose. I den afdeling af mosen, der benævnes Kongemosen, fandt i 1954—56 en vigtig undersøgelse sted, som gav kendskab til en ældste boreal fase af den allerede velkendte ældste kystkultur fra tidlig atlantisk tid¹). Kongemose-beslægtede fund er fremkommet flere steder i Åmosen, hvor kulturens bærere tilsyneladende har levet side om side med Maglemose-folkene. I Sydsjælland har vi endnu ingen helt sikre fund af Kongemose-karakter, men som nævnt foran er der et indslag på bopladsen Stoksbjerg øst ved Porsmosen, flintægdsolken fra Bøgesø kan tilhøre denne kultur, og i Køng moses vestlige del ved Køng Firgårde er der fundet en del kraftige kærneøkser, heriblandt skævøkser, og store kanthuggede skiveøkser, som kan tilhøre en bosættelse fra denne kultur. Typefordelingen og øksernes udførelse i dette fund afviger i hvert fald fra, hvad der er kendt fra de tidligere omtalte Maglemose-pladser i samme mosedrag, og de Ertebølle-pladser, der findes her, er alle sene og domineret af sene typer som symmetriske, fladhuggede skiveøkser m. m.

Efter, at de to kulturer i ca. 1000 år har eksisteret sammen i indlandet, forsvinder Maglemosekulturen. Gordon Childe mener, at Ertebøllekulturen i Danmark „formentlig er afledt af den hypotetiske kystversion af Maglemosekulturen“²). Flere ting i Kongemose peger tilbage mod Star Carr og Ahrensburg, og det er ingenlunde usandsynligt, at tidligere indlandsgrupper fra præboreal tid i boreal tid har tilpasset sig forholdene ved kysten i det område, der nu er dækket af den sydlige Nordsø. Det

kunne passende være elementer fra den havtilpassede kultur, vi møder i Kongemose, for da dette sted har været beboet, har Nordsøen været ved at indtage sit nuværende leje og har presset de befolkningsgrupper, der tidligere havde levet her, mod det nuværende land.

Den ældste kystkultur og dennes direkte fortsættelse, Ertebøllekulturen, bærer præg af en rigelig adgang til god flint, der kunne findes udvasket af morænen langs alle kyster og i stor mængde i strandvoldsdannelse. Maglemosekulturens sirlige mikroteknik afløses af en kraftig, overlegen flintteknik. Med utrolig færdighed afstemte man tynde, smukke storflækker, der kunne nå længder af over 20 cm. Som følge heraf afløses mikrolitterne af skæv- og tværpile dannet af storflækker. Allerede i Kongemose-fundet findes kun 4 mikrolitter mod 2500 skævpile. I kystkulturen når økserne deres fulde udvikling og forekommer i en lang række klart udviklede typer. Se herom J. Troels Smith: *Beile aus dem Mesolithicum Dänemarks. Acta Archaeologica, Vol. VIII, fase 3, 1937.* For de øvrige redskabstyper i flint, ben og tak henvises til Brøndstedts „Danmarks Oldtid“, I, 2. udg. 1957 og dette værks henvisninger til yderligere litteratur.

I Maglemosekulturen var det bl. a. mikrolitterne og mikroblokkene, der dannede grundlag for en kronologisk inddeling. I kystkulturen er en sådan inddeling foretaget ved hjælp af pile- og ikke mindst øksetyper³). Inddelingen er støttet af pollenanalyse og oldsagernes forekomst i marine aflejringer afsat af forskellige havstigningsfaser (fig. 6). Den ældste gruppe er den såkaldte ældste kystkultur, der fra Kongemose-stadiet forekommer til ind i atlantisk tid. Denne gruppe er karakteriseret ved rhombiske spidspile og skævekser. Herefter følger i det meste af resten af ældre stenalder den ældre Ertebøllekultur, karakteriseret ved skæve tværpile, skævekser og fåtallige, ikke fladhuggede skiveøkser. På overgangen mellem ældre og yngre stenalder har vi den yngre Ertebøllekultur, karakteriseret ved sene tværpile af Beckers type 1 a⁴), fladhuggede skive-

Tid f. Chr.	Pollen-zoner	Klima	Havstigninger	Kystkulturens stadier
— 1500 —	VIII	subborealt: varmt og mere tørt	regression	Yngste Ertebøllekultur: fladhuggede skiveøkser, kærneøkser m. særl. ægbeh. tværpile af sene typer, neolitisk påvirkning, skiveskrabere, spidsbundet keramik.
— 2000 —			subboreale transgression	
— 2500 —			regression	
— 2500 —	VII b	atlantisk: varmt og fugtigt	senatlantiske transgression	Yngre Ertebøllekultur: fladhuggede skiveøkser, kærneøkser m. særl. ægbeh. tværpile af sene typer, spidsbundet keramik
— 3000 —			regression	
— 3000 —			yngre stenalder	
— 3000 —			ældre stenalder	
— 3500 —	VII a	atlantisk: varmt og fugtigt	højatlantiske transgression	Ældre Ertebøllekultur: skævøkser, fåtalige, ikke fladhuggede skiveøkser, skæve tværpile.
— 4000 —			regression	
— 4500 —	VI	borealt	tidligatlantiske transgression	Ældste kystkultur: skævøkser, fåtalige, ikke fladhuggede skiveøkser rhombiske spidspile (skævpile)
— 5000 —			fastlandstidens slutning	

Fig. 6. Skema over kystkulturens udvikling i forhold til Littorinahavets trans- og regressioner.

økser og begyndende særlig ægbehandling af tværøkserne. Endelig er den yngste Ertebøllekultur i yngre stenalder, karakteriseret ved de samme typer som foregående, men tværøkserne med særlig ægbehandling er nu fuldt udviklede. Til det mesolitiske inventar kommer en neolitisk påvirkning, der giver sig udtryk i spidsbundet keramik og ret mange skiveskrabere. Disse elementer har dog allerede gjort sig gældende i slutningen af den foregående gruppe. Endvidere forekommer nu og da på Ertebøllekulturens bopladser i yngre stenalder visse rent neolitiske elementer som slebne økser, neolitisk keramik og knogler af tamdyr. Disse skal sandsynligvis tages som udtryk for en vis vareudveksling.

Ved overgangen mellem fastlandstid og atlantisk tid, når havstigningen Danmark. Kattegat breder sig mod syd ned gennem Øresund og bælteerne til den nuværende Østersø. I fastlandstiden havde Susåen haft sit løb gennem lavlandet, der nu er dækket af hav. Fra den nuværende munding ved Appenæs fortsatte den gennem sundet øst for Gavnø tværs over Fladset og ud gennem Karls-gab. Videre i en bue udenom Vejlø skov og herfra mod ssv til spidsen af Knudshoved, hvor den af Storebæltsgletscherens gamle randmoræne blev tvunget mod vest i en vinkel på ca. 90° for at fortsætte mod vest og nordvest op gennem sundet mellem Agersø og Stignæs. Sydvest for Korsør i bunden af det nuværende Store Bælt forenede den sig med den store flod, der kom fra Østersøen. Nu begynder havet at stige op gennem dens nedre løb for at danne Smålandshavet og de sydvestsjællandske fjorde. Denne stigning er dog langt fra sket på én gang. Geologerne har forskellige steder i landet fundet vidnesbyrd om i alt fire havstigninger (transgressioner) efterfulgt af tilbagetrækninger (regressioner). Den første stigning mellem 5000 og 4000 benævnes den tidlig atlantiske transgression. Herefter følger en regression, der varer til omkring 4000, hvor den højatlantiske transgression sætter ind. Også denne efterfølges af en tilsyneladende ret mærk-

bar regression, inden den senatlantiske transgression, der kommer i begyndelsen af yngre stenalder kort efter 3000. Efter en mindre regression følger endelig kort før 2000 den største af alle transgressioner, den subboreale, under hvilken vandstanden i Karrebæk fjord når næsten 1 m over den nuværende⁵⁾).

På grundlag af de geologiske vidnesbyrd om vandstanden under de forskellige trans- og regressioner andetsteds i landet⁶⁾ og under hensyntagen til den senere landhævning⁷⁾ og Ertebølle-pladsernes beliggenhedsniveau ved Karrebæk fjord har jeg foretaget visse beregninger over vandspejlets højde i denne fjord under de fire transgressioner og efterfølgende regressioner. Jeg er kommet til det resultat, at den tidlig atlantiske transgression slet ikke kan have berørt denne lavvandede fjord, da den næppe kan have nået en højde af mere end $\div 4,25$ m i forhold til nutidens normalvandspejl. Der er da heller ikke trods ihærdig eftersøgning fundet undersøiske bopladser fra den ældste kystkultur ved Karrebæk fjord og tilstødende fjorde. Først under den højatlantiske transgression, der når op til + 0,25 m over nuværende vandstand, må fjorden være dannet, og dette stemmer da også smukt med, at her har vi de ældste undersøiske bopladser på et niveau, der ligger noget under denne transgressions maksimum, og med et oldsagsindhold, der svarer til det ældste stadium i den kendte Ertebølleboplads Dyrholmen ved Randers⁸⁾ (ældre Ertebøllekultur). Under den påfølgende regression sænkes vandstanden ca. $\frac{1}{2}$ m. Dette synes måske ikke meget, men da fjorden er så lavvandet, kan en sådan sænkning af vandstanden i dag under kraftige og langvarige østlige vinde — der hyppigst forekommer ved forårstide — bevirke, at vandet visse steder trækker sig op til 250 m ud. Under en langvarig regression af denne størrelse vil der ske en tilgroning. Vegetationen højner den tidligere fjordbund endnu mere og gør den beboelig flere steder. Det viser sig da også, at mange Ertebølle-bopladser ved Karrebæk fjord af karakter som

Dyrholmen II (yngre Ertebøllekultur) netop ligger fra den nuværende strandbred og ud på $\frac{1}{2}$ m vand. Ved Karlsgab overlejrer et undersøisk gytjelag med Dyrholmen II-oldsager et omlejret gruslag på blåler. I gruslaget findes talrige oldsager af Dyrholmen I-karakter. Den senatlantiske transgression når igen 0,25—0,50 m over nuværende vandstand, men den efterfølgende regression er alligevel så kraftig, at man igen har kunnet rykke ud på den nuværende fjordbund, hvor vi finder sene bopladser af Dyrholmen III-stadiet (yngste Ertebøllekultur) fra strandbredden og ud på lavt vand. Jo længere vi kommer mod syd, des kraftigere præges de undersøiske fund af dette sene stadium, svarende til, at den senere hævnning her har været mindre end længere nordpå. Under den subboreale transgression, der falder i mellem-neolitisk tid, nås den højeste vandstand, nemlig ca. 0,80 m over den nuværende. Dette er påvist ved undersøgelsen af den meget sene Ertebølleboplads ved „Fiskerhuset“ på Ydernæs ved Næstved, og dette resultat stemmer smukt med det, som geologen Ellen Louise Mertz nåede ved sin undersøgelse over de postglaciale niveauforandringer i Danmark⁹⁾). Ovenfor dette niveau har vi de yngste Ertebøllebopladser med dominerende symmetriske, fladhuggede skiveøkser, tværøkser med særlig ægbehandling, sene tværpile af Beckers type 1 a, mange veludførte skiveskrabere og rent neolitiske indslag, samt tykvægget keramik.

Under denne atlantiske tid får vi et mildt kystklima med højere sommertemperatur end nutidens og milde vintre. Egeblandingsskoven har nu bredt sig overalt på egnet jord, mens fyr og birk er henvist til henholdsvis mager, sandet jord og fugtige områder, hvor sidstnævnte har selskab med el. Af de arter, der udgør egeblandingsskoven, har linden været det vigtigste, på den gode jordbund i selskab med elm og på den magre med vinter-egen. I lavningerne kunne man ved siden af el og birk finde lidt ask og stilk-egen. I løbet af atlantisk tid kommer endvidere bøgen, der dog ikke kommer til at spille nogen

rolle, før et køligere og fugtigere klima sætter ind ved jernalderens begyndelse. I storskoven har hasselen manglet lys og har mange steder udgjort en tæt, gold under-skov¹⁰). Tæt og ufremkommeligt har der været i denne urskov med gamle, mørnede vindfælder og filter af buske mellem de høje stammer. Det har da heller ikke været gunstige betingelser for det store græs- og urteædende kødvildt. Urokse og elg er næsten forsvundet, og kronvildtet har ikke de bedste muligheder. Bedre klarer sig rådyr og vildsvin, og ved kysterne fandtes marsvin, et rigt fugeliv og masser af fisk i vandet. Langt op i historisk tid har Karrebæk fjord været et omstridt fiske-vand¹¹), og det påstås, at den tidligere ø, Svinø, har navn efter de mange marsvin, der indtil sen tid blev fanget herude¹²).

Det er indlysende, at kystens muligheder lokkede den tidligere indlandsbefolkning, og fra tidlig atlantisk tid har vi da heller ingen sikre fund i indlandet her i Sydsjælland. Man er åbenbart søgt ud til kysterne, men fund fra denne ældste tid ligger vel nu på bunden af Smålandshavet og andetsteds ud for de nuværende kyster. Dog er der i et omlejret kulturlag på „Fiskerhus“-bopladsen blandt sene Ertebølle-typer af tidlig Dyrholmen III-karakter fundet en typisk smuk skævpil, der dog kan være afskudt af strejfende jægere fra den ældste kystkultur, og senere være blandet ind i det sene Ertebølle-kulturlag ved omlejringen. Først i begyndelsen af højtatlantisk tid kommer fjordfiskerne ind sammen med det stigende brakke vand, der danner de nuværende fjorde. På grund af vandets ringe saltindhold har her ikke kunnet trives østers og større former af blåmusling og hjertemusling, så indsamlingen af bløddyr har ikke spillet nogen rolle, og vi har ingen af de skaldynger (køkkenmøddinger), der er karakteristiske levn fra Ertebøllekulturen i Nord-sjælland og Limfjordsegnene.

Ved en eftersøgning efter Ertebøllekulturens bopladser i fjordene mellem Næstved og Vordingborg, der blev påbegyndt af Svend Aage og Judith Larsen, Appenæs og

denne artikels forfatter, er til dato fundet 62 nye bopladser. Enkelte af disse nyfundne pladser er dog fundet af forskellige andre. 2 bopladser var i forvejen kendt af Nationalmuseet ved Karrebæksminde, og på Enø har gård-ejer Jørgensen, Gerfredgård gennem flere år samlet materiale fra en sen Ertebølleboplads. Alene indenfor det sidste år er fundet 11 nye pladser, så undersøgelsen kan langt fra betragtes som afsluttet. Flere af disse bopladser har ved udgravninger vist sig at være særdeles store og righoldige. Even, øst på Ydernæs, har således ydet over 1200 økser. Denne plads repræsenterer ét rent, sent stadium af Ertebøllekulturen og er endnu langt fra færdig-udgravet. Jeg kender ikke noget dansk bopladsfund fra denne kultur, der er større. Også pladserne „Fiskerhuset“ på Ydernæs og Karlsgab hører til de betydeligste danske Ertebøllefund. Selv de åbne strandfund kan yde en rig høst og her ofte ved et enkelt gunstigt besøg. På en sådan plads fra strandkanten og ud på lavt vand ved Karrebæk opsamlede jeg således et forår efter isskruning med pålandsvind 110 økser og talrige andre oldsager ved nogle timers intenst arbejde 2 dage i træk, og to strandpladser på Knudshoved ydede 144 økser m. m. ved 3 opsamleres arbejde en eftermiddag. De bopladser, der ligger på selve strandbredden, og hvor oldsagerne ligger udvaskede blandt strandens sten, tømmes hurtigst, medens pladser, der ligger på blød mudret bund lige over blåleret, efter gunstige vejr- og strømforhold kan give stort udbytte år efter år. På sådanne lokaliteter er også i flere tilfælde ben og tak bevaret. Flinten er næsten altid mere eller mindre omdannet i kystfundene, og det samme gælder i øvrigt for søer med stærkt kalkholdigt vand (Sværdborg, Lundby)¹³). Omdannelsen kan i visse tilfælde være så fremskreden, at oldsagerne kan være mere eller mindre opløste. I mange tilfælde har der også fundet en patinering af overfladen sted. Denne kan være vidt forskellig fra sted til sted. Nogle steder er flinten rustfarvet af udsivende jernholdigt vand fra land. På blød bund ud for rørskovs-

kyster kan flinten antage meget smukke patineringer, der veksler fra stærkt gult til næsten sort. Hertil kommer de forskellige blålige og hvidlige nuancer efter omdannelsesgraden. Flere af disse patinerings- og omdannelsesfarvningen kan ofte ses på et enkelt stykke. Da de kemiske forhold er forskellige fra lokalitet til lokalitet, ville man med et stort kendskab til disse, og selv om oldsagerne ikke var mærkede, i en sammenblanding næsten kunne udskille den enkelte boplads og i hvert fald kunne afgøre, om det drejede sig om materiale fra åben strandbred (hvor flinten også i reglen er rullet), blød bund ud for rørskov eller steder med udløb af okkerholdige bække. En enkelt plads er i denne sidstnævnte retning så karakteristisk, at jeg vil påtage mig at udskille dens oldsager efter en sammenblanding med hele det øvrige materiale fra disse fjorde.

Foruden det store materiale fra de vestlige fjorde har der fra gammel tid været kendt Ertebølle-bopladser fra kysterne ved Oringe, Petersværft, på Langø og Tærø, ved Kalvehave, på Degneholmen mellem Nyord og Jungshoved, rundt langs Jungshoveds kyster og inderst i Præstø fjord. Langs kysterne på begge sider af Kalvehave har afdelingsleder P. Wehmeyer, Kalvehave påbegyndt bopladssamlinger.

Alene det store materiale fra de vestlige fjorde overgår, hvad der f. eks. i Dyrholmen-afhandlingen er publiceret fra de store jyske fund, og det svarer i størrelse til de samlede nordvestsjællandske fund, der stammer fra et langt større område. De rige fund fra de sydvestsjællandske fjorde er dog ikke blot udtryk for en særdeles rig bebyggelse i Ertebølletid, men også udtryk for den intense lokale indsamlingsvirksomhed i nutid. Dette er et forhold, man i høj grad må tage i betragtning, inden man giver sig til at tale om bebyggelsens udstrækning og størrelse.

Skulle man i dag vælge sig et bosted i primitiv bolig ude ved kysten, ville man vel søge de beskyttede vige med solvendte, lægivende skråninger, men her vil man i de

fleste tilfælde lede forgæves efter Ertebølle-folkenes bopladser. De findes oftest ude på kystens fremspring og på småøer og holme, vel at mærke, hvor disse giver anledning til indsnævring af farvandet og nærmer sig de dybe strømrender. De ældste pladser med oldsager af Dyrholmen I-karakter ligger ved fastlandstidens Susåløb og til løb til dette, der på denne tid er blevet til strømrender i fjordbunden, d. v. s. omkring Karlsgab og på $\frac{3}{4}$ m vand ud for det sydlige Enø, samt ved Møllekrogen ved Gavnøs sydvestkyst. De er næsten alle undersøiske og ellers strandfund. Fra denne „moderbebyggelse“ synes bosætningen i denne del af Sydsjælland at have bredt sig til den nordlige del af Sønderfjorden og Karrebæk fjord og mod syd til Dybsø fjord og Avnø fjord. Specielt bopladserne mod syd synes uden undtagelse at være ret sene, og man er her ikke gået af vejen for de yderligt liggende småøer og holme, som Dybsø og Dybsø røn dengang bestod af. Mange og tætliggende bopladser må arkæologisk set betragtes som samtidige, og flere af disse er så store, at man vanskeligt kan forestille sig en fåtallig, omflakkende befolkning med mange sæsonpladser. Der synes virkelig at være tale om en forholdsvis talrig, nogenlunde fastboende befolkning.

Fra sen Ertebølle-tid kendes også en del fund i indlandet, hvor man har foretrukket de store søer, men også de større vandløb. Lignende forhold kendes fra Åmosen¹⁴⁾ og de større midtjyske søer¹⁵⁾). Sådanne sydsjællandske fund med sen Ertebøllekultur kendes fra Køng og Sværdborg moser, Tubæk, den store mose ved Kongsted og Gødstrup mose. Helt oppe ved de store søer i Midtsjælland, Tystrup og Bavelse søerne, er der gjort regulære bopladsfund med sen Ertebøllekultur. Disse pladser er første gang fundet af Svend Dyhre Rasmussen, Hammersmølle. I januar 1965 har jeg i den sydlige del af Sværdborg mose fundet en 22 cm lang, veludført skiveøkse, vist den største, der kendes fra Sydsjælland. Også dette stykke må efter sin type tilhøre den sene Ertebøllekultur.

Man synes nu at kunne skelne følgende udvikling i bebyggelsen fra atlantisk tids begyndelse til ind i subboreal tid, langt inde i yngre stenalder: Omkring atlantisk tids begyndelse fortrænges den fåtallige befolkning til kysterne som følge af katastrofalt forværedede jagtmuligheder i indlandet. Ved kysten udvikler de et nyt erhverv, der har været så effektivt, at det i sen Ertebølletid medfører en ekspansion til alle egnede kyster og ind i indlandet igen. Denne ekspansion synes ikke at generes af de neolitiske bønders ankomst til landet i yngre stenalder, snarere tværtimod. Ertebølle-folkenes erhverv må have været væsensforskelligt fra de neolitiske bønders, da de i henved 1000 år tåles af disse, der må have været dem talmæssigt overlegne. Hvis jagten hos Ertebølle-folkene skulle have været hovederhvervet, ville dette næppe have været tilfældet. Bønderne driver ganske vist i begyndelsen ingen synderlig jagt, men deres afsvidning af skoven til dyrkning og græsning kan ikke have virket fremmende for Ertebølle-folkenes jagt, og sammenstød havde da næppe været til at undgå. Hvad er det da for et erhverv, der er baggrunden for Ertebøllekulturens fremgang, og som trives uforstyrret side om side med bøndernes?

Svend Aage Larsen, Appenæs har givet et besnærende svar: Hvorfor ligger Ertebølle-bopladserne ved snævringer med dybe strømløb og ude på kystens fremspringende punkter, de samme lokaliteter, hvor fiskerne den dag i dag sætter deres bundgarn? Mon ikke, fordi Ertebølle-folkene har dyrket det samme erhverv, fiskeriet. Allerede Maglemose-folkene har som tidligere omtalt drevet et betydeligt fiskeri, men de synes ikke at have kendt net eller ruser, der er en forudsætning for fiskeri i større stil. Ude ved fjordenes snævringer var det let at spærre for fiskene med primitive spærringer og ruser. Flettede fiskeruser kendes fra hele Ertebølletid fra fund i moser, fjorde og vige. Materialet er tynde vidjer holdt sammen af tværsnore af plantefibre¹⁶). Rusen består af to dele: et ydre, cylindrisk lag, hvor vidjerne ligger parallelt, og

et indre, „kalven“, der har konisk form. Længderne kan nå 4 m. Fire sådanne ruser er tidsbestemt ved pollenanalyse: 1) et fragment fra Nidløse, sydvest for Holbæk (tidlig atlantisk tid), stiverne er af birk, båndene af fyr, 2) et fragment fra den vestlige del af Svinninge vejle (senatlantisk tid), stiverne og båndene af lind, 3) et fragment fra Magleby Long, syd for Skælskør (subboreal tid), stiverne og båndene af lind¹⁷⁾ og 4) Fjellenstrup ved Gilleleje (højatlantisk tid)¹⁸⁾. Det er måske betegnende, at materialerne til den ældste ruse fra Nidløse stammer fra „ældre“ træsorter som fyr og birk. Lignende flettede ålekuber har været i brug til meget sen tid, og en 84-årig Snekkersten-fisker kunne endnu for ikke mange år siden binde en sådan kube til Dansk Folkemuseum¹⁹⁾. Materialet var ét-års pilekviste.

I åer og mindre vandløb kunne vel sådanne ruser anvendes uden tilhørende arme og rad, som det den dag i dag er tilfældet i Sverige og Finland og vidt ud over store dele af Europa²⁰⁾ I de vestfynske åer har flettede ruser været anvendt i hvert fald så sent som o. 1880²¹⁾, og som ålekuber, d. v. s. afslutningen på åluser, der i øvrigt er lavet af net, har de været i brug helt op til vore dage, idet det var en almindelig antagelse blandt ældre fiskere, at ålen hellere gik i en flettet ruse²²⁾. Til et moderne bundgarn hører foruden rusen en „rad“, der standser fiskene og tvinger dem til at søge ud mod rusen. Over den ydre ende af raden favner „armene“ i en vinkel, der leder ind i selve rusen. En armkonstruktion af nedstukne ris kan ses i Vadehavets skuldegårde, der har været anvendt til vore dage²³⁾, og den flettede rad kendes fra sen tid ved de indre danske farvande, hvor en delvis flettet rad, der indgik i en fiskende Lyø-bondes „landtøj“, blev iagttaget af Ole Højrup så sent som i 1948²⁴⁾. Leder vi efter lignende konstruktioner fra forhistorisk tid, må vi vende tilbage til den omtalte ruse fra Svinninge vejle. Dette stykke fandtes bemærkelsesværdigt langt fra land — næsten 600 m fra vejleens gamle nordkyst. Indtil en halv

snes meter fra den var der fundet ca. 20 pæle, 3—5 cm tykke, stående i en række og rammet ned i vejlens bund²⁵). Dette kunne tolkes som pæle til en flettet rad, og det fundne fragment af risfletning kan efter Beckers mening lige så vel være en del af en skærm (i den flettede rad) som et rusefragment. Et gærde af pinde uden tværfletninger blev også fundet tæt ved rusen i Magleby Long²⁶). Også ved den sene Ertebølleboplads Muldbjerg I i Åmosen, der stammer fra et tidligt afsnit af yngre stenalder, blev der fundet rester af et fiskegærde²⁷), og på selve bopladsen fandtes i flere bundter ca. 700 vidjer af pil og hassel. En undersøgelse af tværsnit af pilevidjerne viser, at de er afhugget i begyndelsen af juni i deres 2. vækstår²⁸).

Herefter skulle det ikke være urimeligt at antage, at man gennem hele Ertebølletid har rådet over et særdeles effektivt fiskeredskab, den flettede ruse, der i visse tilfælde kan have været anvendt fritstående, men kunne kombineres med en flettet gærdekonstruktion. Med dette er man i langt højere grad blevet i stand til at udnytte vandenes fiskerigdomme, og det har ikke alene rådet bod på de forringede jagtmuligheder, men synes også at være baggrunden for den ekspansion, der finder sted i løbet af sen Ertebølletid.

Til rad og arme har der været brug for uhyre mængder afhuggede ris, og det er måske forklaringen på de store procenttal, som skiveøksen når i de senere Ertebøllefund. Dette lille huggeværktøj har en meget skarp, men skør æg, der vel ikke er egnet til huggearbejde i grovere materialer i større stil. Det viser sig da også, at mange, selv veludførte stykker, har en næsten ubeskadiget eller kun lidt skåret æg. Et nærmere studium under lup viser imidlertid talrige slidmærker i form af blankslid og fine ridser vinkelret på æggen. Økserne har altså været meget i brug, men til lettere huggearbejde. Dette er sikkert afhugning af ris og vidjer, hvortil det lette lille værktøj kunne være velegnet. Egne forsøg med friskhuggede

skiveøkser, der let lader sig fremstille af velegnet flint, viste, at man med en sådan skæftet skiveøkse kan afhugge tynde vidjer i et enkelt hug.

Når fiskeriet skulle have været hovederhvervet i Ertebøllekulturen, ville det afspejle sig i en talrig forekomst af fiskeknogler på bopladserne. Dette er imidlertid ikke tilfældet, men dette har en rimelig forklaring i flere forhold: De fleste fiskeknogler er så små og tynde, at de dels meget vanskeligt bevares undtagen under meget gunstige forhold, dels meget nemt overses under udgravninger. Mange er i bogstavelig forstand gået i hundene, inden de kom under dækkende lag.

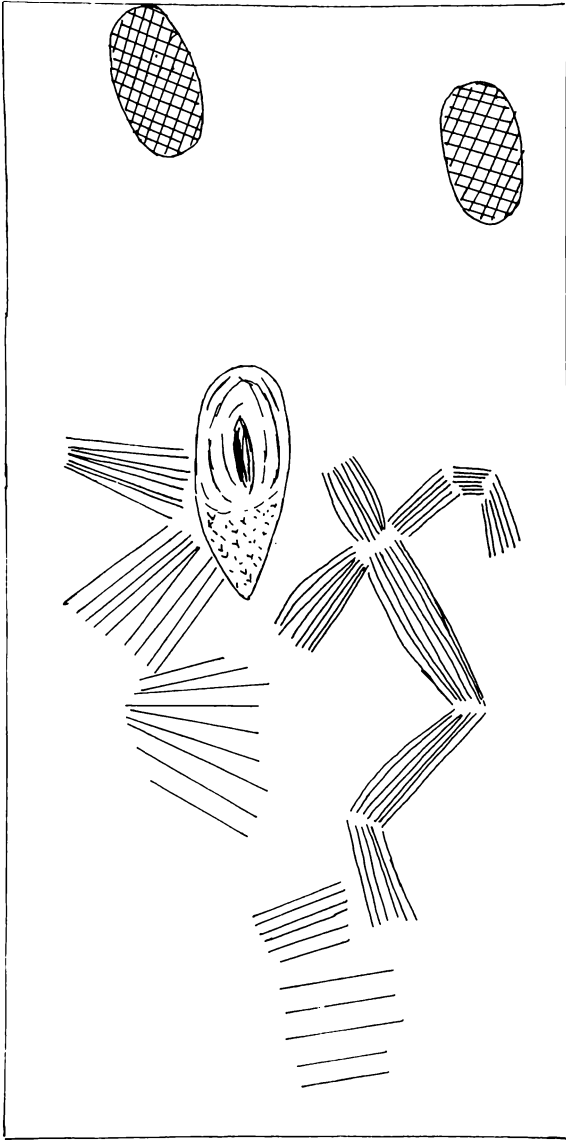
I øvrigt har jagten stadig spillet en ikke uvæsentlig rolle. Fra bopladsen ved „Fiskerhuset“ på Ydernæs foreligger et stort knoglemateriale, der er fundet som udsmid i marin gytje udenfor den egentlige boplads. U. Møhl, Universitetets Zoologiske Museum har venligst artsbestemt dette, hvorefter der kan opstilles følgende artsliste: Kronhjort (yderst almindelig), rådyr, vildsvin, grævling (enkelt knogle, der i modsætning til de foregående ikke er marvspaltet), tamhund, sangsvane, alk og skrubbe. Af mennesket selv er fundet et enkelt lårbensfragment, der dog ikke vidner om kannibalisme, som er påvist på den noget ældre Ertebølle-boplads Dyrholmen I i Jylland²⁹). Som man ser, er listen artsfattig i forhold til, hvad der kendes fra Maglemosekulturens mose-pladser, og der forekommer ingen tamdyr på trods af, at bebyggelsen som helhed må være samtidig med yngre stenalder og er neolitisk påvirket i sit oldsagsinventar. De fundne knogler, takker og hasselnøddeskaller fra „Fiskerhuset“ dækker hele året: fuldt udviklede rådyrtakker og knogler af vildgris (sommer), nøddeskaller og fuldt udviklede krondyrtakker (efterår) og afkastede krondyrtakker, samt knogler af vintergæster som sangsvane og alk (vinter). Lignende vidnesbyrd haves fra flere andre store Ertebølle-fund, og man må derfor formode, at Ertebøllekulturens bopladser i modsætning til Maglemosekulturens sæsonpladser

har været beboet hele året rundt, i hvert fald for flere pladsers vedkommende. Igen et vidnesbyrd om, at man har udøvet et erhverv, der tillod at være ret bofast. Bopladserne på de yderste småøer og holme kan have været sæsonpladser, f. eks. bestemt for fangst af sæl og marsvin. Til dette brug har man haft kraftige harpuner af kronhjortetak eller hvalben.

Overinspektør J. Troels Smith, Nationalmuseets moselaboratorium har i flere afhandlinger, artikler og foredrag³⁰⁾ hævdet, at Ertebøllekulturen i sin senere fase skulle være blevet omformet til en halvagerbrugskultur, men dog med jagt og fiskeri som hovederhverv. Disse synspunkter deles af enkelte yngre arkæologer, men finder dog ikke overbevisende genklang i det arkæologiske materiale, der indtil nu foreligger, snarere tværtimod. Troels Smiths teori er da også kraftigt blevet imødegået af professor C. J. Becker, der med vægtige argumenter hævder, at Ertebøllekulturen fortsætter sin eksistens som ren fangstkultur langt frem i yngre stenalder³¹⁾. Hvor længe kan ikke siges med sikkerhed, men kulturens eksistens har i hvert fald fortsat langt ind i mellemneolitisk tid, og det er i denne forbindelse værd at mærke sig, at de Ertebøllefund, der her på egnen ligger overfor den subboreale transgressions højeste strandlinie, indeholder sen, ublandet Ertebøllekultur med de velkendte mesolitiske oldsagstyper. Samtidigheden med neolitiske bondekulturer afspejles i indslag og enkelte redskabsmæssige påvirkninger fra disse. Nu behøver det, at man omsider ændrer redskabsinventaret — med andre ord: de gamle mesolitiske typer forsvinder i løbet af mellemneolitisk tid — jo ikke at betyde, at Ertebøllekulturens bærere er bukket under for de neolitiske bønder. Mens der ikke kendes fangstprægede bopladser fra ældre neolitisk tid, kendes sådanne fra senere neolitisk tid, og et fænomen som skaldyngerne kendes så sent som ældre romersk jernalder. Her naturligvis med vanlige jernaldertyper³²⁾. På „Fiskerhus“-bopladsen fandtes spor af en mindre dolktids-bosættelse,

der viser, at man også her på egnen så sent søgte de gamle fangstpladser. Det er troligt, at de gamle mesolitiske fangstfolk i nogen grad fortsætter deres urgamle erhverv efter, at redskabskulturen er ændret, men nogle går vel efterhånden mere eller mindre over til at blive bønder.

Inden vi forlader denne interessante overgangskultur, der står med det ene ben i menneskehedens ældste livsform og det andet i erhverv, der lever videre i vore dage, skal omtales nogle interessante fund, da en endelig publikation af de sydsjællandske Ertebølle-fund endnu må vente nogen tid. Hvor de rette bevaringsforhold har været til stede i marin gytje, er der fundet oldsager af ben og tak. Hjortetaksøkser, der ikke forekommer så sjældent i andre danske Ertebølle-fund, er her yderst sjældne, idet der kun kendes 2 stykker fra Karlsgabs yngre bebyggelse. Begge er spinkle og dannet af takkens øvre del. I den ene sad endnu ved optagelsen en rest af træskaftet. Forholdsvist mere almindelige er skafter af stammen i kronhjortens tak. Disse stykker har nu og da gået under betegnelsen „lange spidsvåben“, men som påvist af Westerby³³) kan man næppe forestille sig disse lange, svære stammestykker med et spinkelt „skafthul“ skæftede på spinkle træskafter. Langt snarere er typen i sig selv et skaft, og i hullet har siddet en krum genstand, f. eks. en afskåren sidegren af hjortetak eller en vildornetand. Fra Karlsgabs yngre bebyggelse kendes 3 stykker, der alle er fragmenter. Det ene stykke er fra gennemboringen og i hele den bevarede længde opdelt med dybe stikkelfurer. Det er vanskeligt at afgøre, om dette skyldes et forsøg på en sekundær udnyttelse af materialet efter et brud i oldtid, eller det er en ejendommelig form for ornamentik. I sidstnævnte tilfælde får det en vis lighed med stykket fig. 37 i „Stenalderbopladsen i Åmosen“, Nordiske Fortidsminder, III. bind, 3. hæfte, men på Karlsgab-stykket findes ikke de ornamentale tilføjelser til de længdegående dybe furer. Fra „Fiskerhuset“ kendes 2 færdige hjortetaksskafter og

*Fig. 7. Ornament på skaft af kronhjorttak fra „Fiskerhus“-
bopladsen (sen Ertebøllekultur).*

lige så mange forarbejder. Det ene af disse skafter er ganske ejendommeligt ved sin ornamentik. Det andet er ikke ornamenteret og temmelig klodset. Ornamentikken på førstnævnte ses på fig. 7. Dette skaft er dannet af stammen af et ungt dyrs tak. Det er meget lige og ret spinkelt. I det hele taget synes man på de to nævnte fundsteder at have foretrukket de unge dyrs knap så krogede takker. Under en afskåren sidegren ses på den ene side vifteformede bundter af fine streger. På den anden side ses et mønster af fine stregbundter, der synes at danne en menneskelig figur, måske en dansende mand. Ejendommeligt nok synes stregbundterne bevidst at være fortykkede, hvor det menneskelige legeme er det. Afbildninger af mennesker fra mesolitisk tid er yderst sjældne og altid — som også i dette tilfælde — stiliserede.

I gytjen på Karlsgab med udsmid fra den sene bebyggelse af Dyrholmen II-karakter er fundet en benring, udskåret af et stort skulderblad. Diameteren er 10 cm og bredden 1,6 cm. Rande og overflade er omhyggeligt glattede. Denne benring af skulderblad er mig bekendt den første, der er fundet udenfor Jylland, hvor typen ifølge Danske Oldsager I, 1948, kendes fra de sene Ertebøllefund fra Brabrand og Kolding fjord. Skulderblade, hvoraf ringene er udskåret, kendes foruden fra de to nævnte lokaliteter fra Dyrholmen II, Mejlgård og Bjørnholm.

Endelig skal et par flinttyper omtales. Skiveøkser med særlig ægbehandling kendes fra de sene Ertebøllefund i Kolding fjord og Gudsø vig. Det drejer sig sikkert om en lejlighedsform, og ideen har man fra kærneøkser med særlig ægbehandling, der netop optræder i de samme fund. Typen er yderst sjælden. I det store sydsjællandske materiale findes et enkelt stykke, en kraftig 14,5 cm lang symmetrisk fladhugget skiveøkse, der er fundet ved strandopsamling på den sene Ertebølleboplads Lindholm nv. Ved fine afspaltninger fra æggen er denne trukket ind til stykkets længdeakse, men i øvrigt er ca. $\frac{1}{3}$ af æggen fjernet ved en gammel beskadigelse.

På de yngste bopladsler, svarende til det jyske Dyrholmen III-stadium, er fundet flere grove spånknive med kraftig rygretouche. Typen minder meget om de grove spånknive eller -segle, der er karakteristiske for yngre bronzealders bopladsfund, ja, enkelte ligner bronzealder-typen til forveksling. Disse knive findes ikke blot i de åbne opsamlings-fund, men er også fremkommet ved udgravningen på „Fiskerhus“-bopladsen. Typen er ikke iagttaget på pladser, svarende til Dyrholmen I og II, og den kan i hvert fald i Sydsjælland anvendes som en ledetype for Ertebøllekultur i yngre stenalder, hvor den sikkert er opstået som følge af neolitisk påvirkning. Helt tilsvarende knive kendes vel ikke fra den tidlige bondekultur, men man har her noget lignende flækkeknive og -segle.

På „Fiskerhus“-bopladsen er fundet en flintkølle med skafthul. Denne lejlighedsform er fremstillet af en flintknold med naturligt hul, og tildannelsen indskrænker sig til den nødvendigste borthugning og afknusning. Et næsten tilsvarende stykke kendes fra Winthers udgravninger på den mellemneolitiske boplads Troldebjerg på Langeland³⁴), men det er vel for øvrigt en form, der kunne forekomme i alle stenalders kulturer.

NOTER:

1) Kuml. 1956, s. 23—40.

2) Europas Forhistorie, s. 33.

3) C. J. Becker i årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1939, s. 236—37 og skema s. 251.

Therkel Mathiassen i Dyrholmen, en stenalderboplads på Djursland og dens betydning for den jyske Ertebøllekulturs kronologi. Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs arkæologiske og kunsthistoriske skrifter, bd. I, nr. 1, 1942.

J. Troels Smith i sidst anf. arb., s. 170.

Johannes Brøndsted i Danmarks Oldtid I, 2 .udg., 1957, s. 123—26 og 161—67.

4) C. J. Becker i anf. arb., s. 250 og fig. 16, samt skemaet s. 251.

5) Ellen Louise Mertz: Oversigt over postglaciale niveauforandringer. D.G.U., II rk., nr. 41, 1925.

6) J. Troels Smith i Dyrholmen-afhandlingen (Dyrholmen og Gislunge Lammefjord).

- Samme: Pollenanalytisk datering af Brabrand-fundet. D. G. U. IV. rk., bd. 2, nr. 16, 1937 (Stavns fjord).
- Samme: Stenalderboplads og strandlinier på Amager. D. G. F. bd. 9, hft. 4, 1939. (Amager).
- C. J. Becker, 1939, fig. 3 og 4 (Ordrup næs).
- 7) Ellen Louise Mertz, 1925.
 - 8) Mathiassen, anf. arb. 1942.
 - 9) Mertz, 1925.
 - 10) J. Troels Smith i Fra Natmus. Arbmrk., 1957, s. 109—10 og 1960, s. 97—98.
 - 11) R. Nielsen i årb. f. Hist. Samf. f. Præstø amt, 1929, s. 3—56.
 - 12) Philipp Borries i årb. f. Hist. Samf. f. Præstø amt, Ny rk. bd. 1, hft. 4, 1942, s. 431.
 - 13) J. Troels Smith, 1939..
 - 14) Mathiassen: Nordiske Fortidsminder III.3.
 - 15) Samme: årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1937, s. 112.
 - 16) Danske Oldsager I, nr. 220.
 - 17) Becker og Troels Smith i årb. f. nord. Oldk og Hist., 1941, s. 131—54.
 - 18) C. J. Becker i Fra det gamle Gilleleje, 1943, s. 70.
 - 19) Peter Michelsen i Fra Natmus. Arbmrk., 1952, s. 91—100.
 - 20) Becker, anf. arb. 1941, s. 142—49.
 - 21) Becker, 1941, s. 144.
 - 22) Michelsen, anf. arb., 1952, s. 92.
 - 23) Michelsen, 1952, s. 91—92 og fig. 2.
 - 24) Fra Natmus. Arbmrk., 1955, s. 35—45.
 - 25) Becker, 1941, s. 139.
 - 26) Becker, 1941, s. 135.
 - 27) J. Troels Smith i årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1959, s. 92.
 - 28) Samme i Naturens Verden, juli 1957, s. 28—29.
 - 29) Magnus Degerbøl i Dyrholmen-afhandlingen s. 105—22.
 - 30) F. eks. „Ertebøllekultur — Bondekultur“ (årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1953), Muldbjerg-bopladsen som den så ud for 4500 år siden. De første spor af agerbrug i Danmark. (Naturens Verden, juli 1957) og Ivy, Mistletoe and Elm. Climate Indicators-Fodder Plants. (D. G. U., IV. rk., bd. 4, nr. 4, 1960).
 - 31) F. eks. Stenalderbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland. Problemer omkring Tragtbægerkulturens ældste og yngste fase. (Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1954).
 - 32) Årb. for nord. Oldk og Hist., 1906, s. 178—81.
 - 33) Stenalderboplads ved Klampenborg, 1927, s. 89—92.
 - 34) Troldebjerg, 1935, s. 26 og fig. 21.1.

DE FØRSTE BØNDER.

TRAGTBÆGER-KULTUREN I TIDLIG-NEOLITISK TID

o. 3000—2300 f. Chr.

Yngre stenalders begyndelse o. 3000 f. Chr. markeres af neolitiske bønders ankomst til landet. Ved neolitiske erhverv forstås her agerbrug og (eller) kvægavl, der er ukendte i den forudgående mesolitiske tid, hvor jagt og fiskeri var hovederhvervene. Det, at neolitiske bønder nu begynder at afsvide den atlantiske tids urskov for at skaffe agerjord og græsning til deres kvæg, er begyndelsen til en skelsættende omvæltning i dansk kulturhistorie, der kun tåler sammenligning med det industrielle gennembrud i slutningen af 1800-tallet.

De nye bondeerhverv skaffer hidtil ukendte reserver. Kornhøsten gav forråd til et år eller mere, og i kvæget havde man et kødforråd, der ikke havde været kendt af fangstfolkene, men kornhøsten kunne mislykkes, og sygdomme kunne gøre dybe indhug i kvægbestanden. Da var det godt at kunne ty til Ertebøllefolkene, der med forholdsvis kort varsel var i stand til at skaffe ekstra næring fra naturens reserver. Omvendt kunne Ertebølle-folkene måske i dårlige fangsttider søge hjælp i bøndernes reserver. Bøndernes i det lange løb mere trygge tilværelse har sikkert mere end noget andet besejret de gamle fangsterhverv. Et modsat eksempel har vi i den middelalderlige nordbokultur på Grønland, der i det lange løb må bukke under for eksimoernes fangstkultur i egne, der ikke begunstiger landbrug.

Det neolitiske landbrug giver endvidere anledning til en begyndende specialisering. Medens særlige skiveøksefremstillere eller rusebindere i Ertebølle-tid er utænkelige, er der ingen tvivl om, at man i yngre stenalder har haft særlige flintsmede, der med træning og færdighed frem-

stillede de slebne økser og de sen-neolitiske dolke m. m. Tidens daglige flintbehandling på bopladserne er — især i begyndelsen — lige så kluntet, som „smedens“ arbejder er raffinerede. Fremskaffelsen af råmateriale til flint-smedens arbejde gav i nogen grad anledning til regulær minedrift som omtalt i et tidligere afsnit, og de hel- og halvfærdige produkter har ført til en storstilet handel langt ud over landets nuværende grænser.

Forudsætningen for de neolitiske erhvervs opståen skal søges langt syd for vort land i de subtropiske udtør-ringsområder i det sydvestlige Asien. Da isen dækkede Nordeuropa, var det vestlige subtropiske bælte omkring Middelhavet præget af det lavtryksområde, der i dag giver rigelig regn til Nordvesteuropa, men med isens afsmeltning rykker lavtryksområdet mod nord, og udtørings-processen begynder syd og øst for Middelhavet. Stillet overfor denne udfordring må fangstfolkene i disse tidlige frodige og vildtrige områder enten følge vildtet mod nord og syd eller finde på et andet erhverv: agerbrug og kvægavl. En forudsætning for noget sådant er dog, at der på stedet findes vilde former, planter og dyr; der egner sig til dyrkning og forædling. Hvad kornsorterne angår: Vildtvoksende stamplanter til emmer-hvede findes fra Iran til Palæstina og i det sydlige Tyrkiet, og i det sidstnævnte område falder dens udbredelse sammen med den vildtvoksende enkorn-hvede. Den vilde byg stammer fra samme område¹). De hidtil kendte ældste neolitiske samfund er Jeriko i Palæstina, hvis alder ved kulstof-14 dateringer er ansat til o. 7000 f. Chr. (altså jævnaldrende med de første skovjægersamfund i Danmark), og Jarmo i Kurdistan, som er kulstof-14 dateret til o. 4750 f. Chr. (svarende til vor ældste kystkultur)²). Fra disse tidlige neolitiske områder breder bondesamfund sig mod vest og nordvest, langs Afrikas Middelhavskyst, til Sydeuropas Middelhavskyster (Cardial-kulturen), til Balkan (Starčevo-kulturen) og videre til Donauområdets løssletter (Donau kulturkredsen)³). På morænesletterne i det

nordlige og østlige Mellemeuropa fra Østpolen til Holland indfinder sig senere en anden neolitisk gruppe, tragt-bægerkulturen, hvis oprindelse sandsynligvis skal søges mod sydøst⁴). Den har altså udbredt sig nord om Donaukredsen. Fra denne tragt-bægerkultur modtager Danmark og Sydsandinavien sine første neolitiske indvandrere.

Fra dansk side har C. J. Becker på grundlag af de mosefundne lerkar + boplads- og gravfund inddelt den tidlig-neolitiske tragt-bægerkultur i 3 grupper: A, B og C⁵). Indvandringen foregår ved A- og B-grupperne i 2 faser. Først kommer A, der endnu er lidet kendt. Den sætter sig spor i form af sin karakteristiske keramik, men stenredskaberne er ikke velkendte. A-fasens bønder synes at komme fra flintfattige egne, men ankommen til Danmark—Skåne begynder man at arbejde med den værdifulde flint, der her var til stede i stor mængde. Fundene er præget af en grovere spån- og skiveteknik, der var Ertebølle-folkene fremmed, men smitter over på Ertebøllekulturen i yngre stenalder. Samtidig findes i A-fasens flintinventar hyppige lån fra Ertebøllekulturen, og den slebne, spidsnakkede flintøkse, der måske hører A-fasen til, er nok et viderebearbejdet lån fra Ertebøllekulturens kerneøkse-kreds⁶). I pollendiagrammerne markeres A-indvandringen ved et mærkbart fald i elmens kurve og et mindre fald i askens. Det er muligt, at man som endnu visse steder i Norge har benyttet sig af staldfodring med afhugget elmeløv m. m.⁷). De dyrkede kornsorter er kendt fra talrige aftryk i lerkarrene, og de omfatter arter som nøgen byg, nøgen hvede (antagelig „dværghvede“) samt hvedearterne enkorn og emmer. Vinstok (!) og hyld kendes fra de pollenanalytiske undersøgelser. Der er fundet knogler af tamokse og får (eller ged), samtidig med A-fasen, men sekundært i Ertebølle-milieu, og da i det hele taget de fleste bopladsfund med A-elementer stammer fra sene Ertebøllepladser er det forståeligt, at der som tidligere omtalt hersker nogen uenighed om, hvorvidt det er Ertebøllefolkene, der er blevet

halvagerbrugere og kvægavlere, eller der er kommet nyt folk til. Dog kendes der, f. eks. ved Store Valby i Vest-sjælland⁸), bopladsfund, der er domineret af de neolitiske elementer.

Relativt kort efter A-bønderne ankommer B-fasens indvandrere, der kendes på egenartet keramik og slebne, tyndnakkede flintøkser. I øvrigt er denne fases flintbehandling præget af grov spån- og skiveteknik, og der er kun meget ringe indslag fra Ertebøllekulturen, hvorimod nogle af denne kulturs flintformer, f. eks. skiveøksen, kopieres, men med ringe resultat. B-fasens bønder har dyrket de samme kornsorter som A-fasens. Der kendes også et enkelt pollenkorn fra det indre af et mosefundent B-kaar af noget så østligt som tatarisk boghvede, hvis hjemsted er Mongoliet. Man har tilsyneladende haft et omfattende kvæghold med tamokse, får og svin. Medens A-fasens bønder nærmest har drevet en slags „løv-engskultur“, sætter man i B-fasen ind med store — lokalt ret omfattende — skovrydninger for at skaffe jord til såning, men vist ikke mindst græsning til kvæget. Rydningsøkser var den svære slebne, tyndnakkede flintøkse, der ved forsøg har vist sig at være et effektivt huggeværktøj⁹).

Sandsynligvis fortsætter A- og B-elementerne nogen tid side om side, men så forsvinder A-elementerne, og det er B-elementerne, der sætter præg på den sidste og mest velkendte tidlig-neolitiske gruppe, C. Bønderne har nu været så længe i landet, at der begynder at udvikles lokalgrupper. Noget lignende kendes fra tragtbægerkulturens øvrige udbredelsesområde. Becker har opstillet følgende lokalgrupper indenfor perioden C: den nordjyske, den syddanske, megalitiske, og den bornholmsk-syddanske. Ved siden af den megalitiske gruppe findes der i Syddanmark en ikke-megalitisk gruppe, der endnu er lidet kendt, men fra Sjælland bl. a. kendes fra Havnelev på Stevns og den sene Ertebølle-boplads Strandegård nordøst for Præstø fjord.

Med hensyn til keramikken henvises til C. J. Beckers

afhandling om de mosefundne lerkar (se note 5 og litteraturlisten efter denne artikel). Redskabskredsen i sten er: bopladsinventar som skive- og spånkrabere, skivebor og tværpile, desuden stadig den svære, tyndnakkede flintøkse (lignende former findes i anden stenart), og uslebne spidsøkser (dolkøkser eller -stave), der måske er en kopi af Ertebøllekulturens spidsøkser, tapkøller af sten i mange varianter og af samme materiale den såkaldte „mangekant-stridsøkse“. Den sidstnævnte efterligner de første kobberøkser, der nu begynder at vise sig som et resultat af import. Også den firsidede slebne flintøkse er en efterligning af et metalforbillede. Den firsidede form er ikke logisk for flintarbejder, men derimod for støbte ting. Når man i dag finder yngre stenalderes slebne økser smukke på bekostning af ældre stenalderes typer, hvor der først og fremmest har været skelet efter det væsentlige at frembringe en anvendelig huggeæg, skyldes dette vel nok, at vort øje er vænnet til den regelmæssige „industrialiserede“ form, men inden for ældre stenalderes økser træffes langt mere individuelle udformninger, der ofte kan nå betydelig skønhedsværdi.

Fra B-fasen kendes en jordgrav under flad mark. Denne gravtype anvendes også i periode C, men i betydelige variationer og også under flad jordhøj. Ved kulturformidling fra stammefrønder i syd kommer nu en ny gravtype til, dyssen, der siden har været forbundet med forestillingen om et typisk dansk landskab og har påvirket folkefantasi og digtning gennem tiderne. Dyssen forekommer i 2 varianter, rund- og langdysse, benævnt således alt efter om randstenene danner kreds eller firkant. Der kendes også fritstående dyssekamre, men der er flere vidnesbyrd om, at sådanne tidligere har indgået i et rund- eller langdysseanlæg, og det er måske troligt, at de engang alle har gjort det. Der kan skelnes mellem en ældre gruppe dyssekamre, der er snævre og helt lukkede, og hvor kamret på nær den svære overligger næsten har været helt dækket af jordhøjen, og en yngre gruppe

med mere rummelige, manglekantede kamre. Ved den yngste type findes ofte tærskel- og gangsten. Dette sidste synes at optræde i mellem-neolitisk tid under indflydelse fra den store fællesgrav, jættestuen. De monumentale dysser, der ofte er bygget af flere tons tunge sten, synes at være byggede som gravmæler for aristokratiske høvdinge, der har haft stor magt og organisationsevne. Inden for deres primitive stenalder-bondesamfund fortjener de sammenligning med de omtrent samtidige pyramider i Ægypten. Fra Sydsjælland er der kendt 147 bevarede eller sløjfede dysser, hvoraf langt de fleste har været langdysser. Hertil kommer 46 jættestuer, et forholdsvis betydeligt antal i forhold til dysserne. Endvidere har der været 26 stengrave, hvis type ikke kunne bestemmes. Ved denne undersøgelse er der ikke sondret mellem ældre og yngre dyssekammertyper, og en nærmere gennemgang af stengravnens fordeling m. m. skal derfor udskydes til gennemgangen af den følgende periode.

Ved betragtninger over den tidlig-neolitiske bosættelse i Sydsjælland står man meget svagt, idet der endnu ikke kendes sikre bopladsfund. En ganske nyfundne boplads ved Skibinge, der muligvis vil vise sig at rumme husrester, har, ved prøvegravninger ved denne artikels forfatter for Sydsjællands Museum, givet keramik, der nok viser C-præg, men dog tydeligvis er tidlig mellem-neolitisk. Andre bopladsfund, der er resultatet af markopsamlinger på dyrket jord, indeholder ganske vist fragmenter af slebne tyndnakkede økser, men har ikke ydet keramik, og kan derfor lige så vel være fra begyndelsen af mellem-neolitisk tid. Megalitgravene, de store stengrave, viser ikke meget, og kun ganske enkelte vidnesbyrd haves fra mosefundene.

Sakrale mosenedlæggelser med lerkar, økser, menneske- og dyreknoget m. m. er almindelige indenfor tragtbægerkulturen i tidlig-neolitisk tid. Fund fra A-gruppen kendes endnu ikke i Sydsjælland, men i Sølperup mose, Snesere sogn, Bårse herred er fundet en kraveflaske (Nationalmuseet A 39654, Becker, 1947, fund 92, Sølpe-

rup mose I), der med rimelighed turde henføres til periode B. Til C-gruppen hører følgende fund, der med en enkelt undtagelse alle er mosefundne:

- 1) Skår af stort, bredt tragtbæger med høj, let udsvajet hals og jævnt rundet bug. Bunden mangler. Under randen en række spredte, skråtstillede lister. På bugen tilsvarende pålagte lister, som er placeret med ret stort mellemrum. Fra Bøgesø, Mogenstrup sogn, Hammer herred. (Samlingen på Herlufsholm. Becker, 1947, fund 91). Antagelig periode C.
- 2) Øskenbæger med høj hals, rundet bug og flad bund. Øverst på halsen 2 modsat stillede øskner. Ornamentet med to vandrette bæltter af lodrette linier. Det ene bælte findes på halsens øverste $\frac{2}{3}$, det andet fra skulder til midt på bugen. Ornamentikken udført med bevirket tråd, på halsen afbrudt af korte tværstreger i to stigemotiver, der på bugen fortsætter i to glatte felter, som også findes på bugen under de to øskner. Ornamenterne er indlagt med hvid kalkmasse. Højde 16,5 cm. Fundet i Kulsø mose, Vordingborg købstad, Bårse herred sammen med flere skår af andre kar, menneskekranier, mange dyreknogler og en benpil med flad skafttunge (Danske Oldsager II, 315). (Nationalmuseet A 42697. Danske Oldsager II, 30).
- 3) Bæger med let buet, tragtformet hals og rundet bug. Ornamentet på hals og bug med vekslende vandrette og lodrette linier i grov furestik, indlagt med hvid kalkmasse. Højde 14 cm. Fundet i mose sammen med 4 kranier af får, Mern sogn, Bårse herred. (Nationalmuseet A 42696. Danske Oldsager II, 31).
- 4) Øskenflaske med slank hals med små indsnit i randen, rundet bug og lille, flad bund. Ornamentet fra skulder til midt på bugen med pålagte lister med små tværstik og indridsede lodrette linier. Højde 21 cm. Højfund. Dyrlev, Beldringe sogn, Bårse herred. (Nationalmuseet MMLXI. Thorvildsen, 1941, s. 86, nr. 127. Danske Oldsager II, 57).

Fra tidlig-neolitisk tids periode C stammer måske også det interessante skeletfund fra Porsmosen, Toksværd sogn, Hammer herred. Her fandtes ved tørveskæring i august 1946 skeletdele af to mennesker, en voksen og et stort barn¹⁰). Der er ikke sikkerhed for, at det drejer sig om et samlet fund. Den voksne, en mand på ca. 35—40 år, har fået en voldsom død. I kraniet fandtes en 10,6 cm lang benpil fastkilet. Den er trængt gennem højre næsebor og den hårde gane, så at spidsen rager 4,3 cm ind i mundhulen. Denne læsion må have været yderst smertefuld, men ikke dødelig. En anden 12,7 cm lang pil sad fast i den øverste del af brystbenet, som den havde gennemboret. Den er herefter trængt 5,5 cm ind i brysthulen på de store årestammers og andre livsvigtige deles plads og må have forårsaget en hurtig død. Flere forhold kunne tyde på, at den døde er faldet eller kastet i åbent vand i sumpen, og fundet kan næppe sammenlignes med de sakrale mosenedlæggelser. Imidlertid er pilene fra Porsmose af samme type som den ovennævnte i fundet fra Kulsø mose ved Vordingborg. Denne er af P .V. Glob i Danske Oldsager II henført til den grubekeramiske kultur, men hører dog — som påvist af C. J. Becker¹¹) — næppe hjemme her. Kulsø-fundet er ganske vist også fremkommet ved en tilfældighed, og der er ingen sikkerhed for de enkelte tings samtidighed, men i sit indhold minder de meget om de omtalte sakrale nedlæggelser. Der kan da være grund til at antage, at benpilen og det daterende C-kar er samtidige. Porsmose-fundet er ved pollenanalyse placeret i tidlig subboreal tid, der er delvis sammenfaldende med C-keramikens tid. Der foreligger altså en mulighed for, at de to fund er nogenlunde samtidige og begge hører hjemme i tidlig-neolitisk tids periode C.

NOTER:

1) V. Gordon Childe: Europas Forhistorie, s. 35—36.

2) Anf. arb. s. 36—37.

3) Anf. arb. s. 37—51.

4) C. J. Becker i årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1954, s. 167—72.

- 5) Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Studier over tragt­bæger­kulturen i Danmark. Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1947.
- 6) Brøndsted: Danmarks Oldtid I, 2. udg., 1957, s. 153.
- 7) J. Troels-Smith i årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1953, s. 16—21.
- 8) C. J. Becker: Stenalderbebyggelsen ved Store Valby, årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1954, s. 127—83.
- 9) Svend Jørgensen: Skovrydning med flintøkse. Fra Natmus. Arbmrk., 1953, s. 36—43.
- 10) C. J. Becker: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved. Fra Natmus. Arbmrk., 1952, s. 25—30.
- 11) Fortid og Nutid, bd. XIX, hft. 1, 1954.

TRAGTBÆGER-KULTUREN

I MELLEM-NEOLITISK TID OG FREMMEDE INDSLAG.

o. 2300—1800 f. Chr.

I løbet af tidlig-neolitisk tid ændres klimaet fra det fugtige atlantiske klima til det mere tørre subboreale klima med køligere vintre.

I periode C har tragt bægerkulturen bredt sig over hele landet og udviklet lokalgrupper, der sikkert vil kunne følges videre i mellem-neolitisk tid, men dette emne er endnu ikke grundigt belyst. Derimod har man fået opbygget en kronologisk inddeling af den mellem-neolitiske tragt bægerkultur, der ved hjælp af keramikken deles i 6 faser, benævnt efter vigtigste bopladsfund: I a (Troldebjerg), I b (Klintebakke), II (Blandebjerg), III (Bundsø), IV (Lindø) og V (Store Valby). Under disse fasers forløb udvikles kulturens svære retølse fra den tydnakkede type, der var kendt i tidlig-neolitisk B og C, til den tyknakkede type med uslebne smalsider¹). Den tydnakkede er endnu dominerende i periode I a og b, men fortsætter i periode II, hvor Blandebjerg-typen kommer til. Denne står på overgangen til den tyknakkede type, idet dens form minder stærkt om den tydnakkede, men smalsiderne er uslebne. I perioderne III—V træffes kun tyknakkede typer, hvis tværsnit målt 2 cm under nakken bliver stadig mere kvadratisk. Keramik og økser er vore vigtigste hjælpemidler til arkæologiske dateringer af bopladsfundene. Keramikken giver den fineste datering, men ofte må vi ty til økserne, da keramik ikke altid er bevaret i de åbne opsamlingsfund. Dette er ikke stedet for en nærmere gennemgang af kulturens øvrige redskabsinventar, dog skal lejligheden benyttes til at fremlægge et smukt eksemplar af den såkaldte dobbeltæggede stridsøkse (fig. 8), der stammer fra mellem-neolitisk tids første halvdel. Det meget regelmæssige og veludførte

stykke, der befinder sig i en privatsamling i Næstved, er i sin tid fundet under gravningen af Dansk Skovindustri's bassin ved Næstved havn.

Der bygges endnu dysser i mellem-neolitisk tid, men

Fig. 8. *Mellemneolitisk skafthulsøkse, fundet ved Næstved havn.*

et stykke ind i perioden begynder man under kulturindflydelse — vistnok fra Vesteuropa — at opføre de store jættestuer, der gav plads til op mod hundrede lig. Jættestuerne kan være benyttet til senere gravlægninger, men selve det opførte gravkammer kan dog tages som udtryk for en sikker mellem-neolitisk bebyggelse ikke langt derfra. Som nævnt i indledningen til denne artikel måtte Vilhelm la Cour i sin tid på grund af de meget sparsomme bopladsfund bygge sit studium over Sjællands yngre stenalderens bebyggelse på de store stengrave. Oversigtskort over de bevarede og sløjfede stengrave findes som kort-

bilag til la Cours afhandling og Brøndsteds „Danmarks Oldtid“. Til brug for denne artikel har jeg efter Nationalmuseets sognebeskrivelser, suppleret med nye bopladsfund, udarbejdet en oversigt over dysser, jættestuer, jordhøje og yngre stenalders bopladser i Sydsjælland (fig. 9).

Som det fremgår af oversigten findes langt de fleste faste oldtidsminder i Bårse herred, nemlig 182 stengrave mod Hammer herreds 37 og 533 jordhøje mod kun 28. Jordhøjene, der sikkert hovedsagelig stammer fra bronzealderen, er i denne forbindelse taget med for at vise, at overvægten i Bårse herred ikke blot gælder stengravene. Denne skævhed i fordelingen behøver ikke at have været nær så udpræget i oldtiden. De fleste faste oldtidsminder er blevet registreret ved Nationalmuseets herredsberejsninger, der i Bårse herred fandt sted allerede før 1886, men i Hammer herred først i 1905. Netop i dette tidsrum er der sikkert sløjftet mange oldtidsminder og erindringen om ældre sløjfninger er gået tabt. Endvidere findes i Bårse herred — især i herredets sydlige og østlige egne — betydelige gamle skovområder, hvor oldtidsminderne i højere grad har undgået ødelæggelse.

Af oversigten fremgår det også, at fordelingen af høje og stengrave ikke er jævn. Stengravene er hyppigst i Bårse herreds vestlige dele, hvor der i Vordingborg købstadsområde kendes 48 mod 11 høje, i Ørslev sogn 12 mod 7 og i Udby sogn 16 mod 7, medens i øst forholdet er omvendt. Kalvehave sogn har 138 høje mod 41 stengrave, Mern sogn 45 mod 6, Allerslev 106 mod 6 og Jungshoved 27 mod 6. Dette forhold er allerede påvist af Vilhelm la Cour²⁾ der mener, at yngre stenalders hovedbygd har ligget sydligst i Bårse herred mellem Vintersbølle skov og Langebæk skov. Herfra strækker den sig mod nord i et stedse tyndere bælte øst for herredsgrænsen. I dette bælte og spredte smågrupper af stengrave længere nordpå ser la Cour en gammel vejlinie op mod Midtsjælland. Også på Knudshoved odde er der en betydelig stengravsbygd, og en mindre findes på Svinø i Hammer herred.

Herred og sogn	dysser	jættestuer	ubestemmelige stengrave	megalitgrave i alt	ynge sten- alders bopladser	høje
<i>Bårse herred:</i>						
Everdrup sogn	3	0	1	4	×	0
Snesere sogn	4	1	1	6	×	11
Bårse sogn	3	0	2	5	×	35
Beldringe sogn	13	2	2	17	—	31
Præstø købstad	0	0	0	0	—	0
Præstø landsogn	0	0	0	0	×	1
Skibbinge sogn	0	1	1	2	×	52
Jungshoved sogn	1	3	2	6	×	27
Allerslev sogn	1	4	1	6	×	106
Udby sogn	14	2	0	16	—	7
Ørslev sogn	9	3	0	12	—	7
Øster Egesborg sogn	11	1	1	13	—	62
Mern sogn	4	0	2	6	—	45
Kalvehave sogn	28	8	5	41	×	138
Vordingborg købstad	34	11	3	48	mange	11
Bårse herred i alt	125	36	21	182		533
<i>Hammer herred:</i>						
Toksværd sogn	1	0	0	1	—	1
Holme Olstrup sogn	5	0	0	5	—	2
Rønnebæk sogn	2	0	0	2	—	1
Næstelsø sogn	1	0	0	1	—	1
Mogenstrup sogn	0	0	1	1	—	2
Vejlø sogn	1	0	0	1	mange	4
Vester Egesborg sogn	1	1	0	2	mange	7
Hammer sogn	3	1	2	6	×	2
Lundby sogn	1	1	0	2	—	1
Køng sogn	5	2	1	8	mange	1
Sværdborg sogn	2	2	0	4	×	4
Kastrup	0	3	1	4	—	2
Hammer herred ialt	22	10	5	37		28
Næstved Købstad i Tybjerg herred	0	0	0	0	×	7

Fig. 9. Oversigt over megalitgrave, yngre stenalder bopladser og høje i Sydsjælland. × betegner forekomst af bopladser.

Ud over dette forekommer stengravene kun i spredte smågrupper eller enkeltvis helt isoleret som dyssen ved Tinghøjgård i Vejlø sogn.

Ud fra den sparsomme forekomst af stengrave i de vestlige fjordegne slutter la Cour, at disse egne i yngre stenalder har været tyndt befolkede i forhold til de nævnte bygder, og lignende forhold synes at gøre sig gældende videre i kystegnene mod nordvest i Flakkebjerg herred til Rude, men netop i disse egne af Sydsjælland er i de seneste år fremkommet betydelige bopladsfund, hvortil kommer de fra ældre tid kendte ved Vester Egesborg. En systematisk eftersøgning efter yngre stenalders bopladser over hele Sydsjælland har endnu ikke kunnet foretages. Sikre tidlig-neolitiske bopladser kendes som nævnt endnu ikke, og de sen-neolitiske er få og ubetydelige. Bopladserne i den her trykte oversigt er alle mellem-neolitiske eller fra ubestemt yngre stenalders periode. Det ses f. eks. i Vejlø og Vester Egesborg sogne, at der udmærket kan findes et betydeligt antal bopladser, selv om der ikke er mange stengrave. Ved Vester Egesborg, hvor der kun er kendt 2 nu forsvundne stengrave, er der ved de ældre undersøgelser og ganske nye fund fremkommet op mod 10 bopladsfund, hvoraf flere er betydelige. På hovedparten af disse pladser er der fundet keramik fra forskellige mellem-neolitiske perioder. Større og mindre neolitiske bopladser, de fleste kun med flint, kendes videre langs kysterne ved Svenstrup og Vejlø, i stort tal på Gavnø, på Ydernæs og Kobberbakken i Næstved købstad og ved Saltø å nord for Karrebæk fjord.

Det kan i dag ikke afgøres, om der i disse egne nogen sinde har været megalitgrave, der forlængst kunne være sløjfede. Man har dog også i mellem-neolitisk tid benyttet andre gravformer som jordgrave og stendyngegrave. De rige bopladsfund i de stengravsfattige områder viser blot endnu engang, at man ved bebyggelseshistoriske undersøgelser først har sikker grund under fødderne, når der foreligger et stort veldateret bopladsmateriale.

Mod slutningen af mellem-neolitisk tid begynder fremmede kulturgrupper at gøre sig gældende blandt tragt-bægerfolkene. Dette gælder i vort område først og fremmest den østdanske enkeltgravskultur, hvis stridsøkser og keramik kan findes på tragt-bægerkulturens bopladser og i stengravene samt som enkeltfund. I en affaldsgrube ved Vester Egesborg er således sammen med nakkeender af slebne flintøkser af Lindø-type og keramik af Store Valby-type fundet et typisk østdansk skår som Becker 1936, fig. 23. Mere sjældne er fund fra den grubekeramiske kultur, der her i landet da også nærmest er knyttet til kysterne omkring Kattegat og Øresund. En skaftungepil af type A3 kendes fra den nu forsvundne jættestue syd for Vester Egesborg, og en anden skaftungepil af type B kendes fra en langdysse ved Overvindinge, Sværdborg sogn³). Ganske nye fund fra Knudshoved odde vil måske kunne bringe nyt om de grubekeramiske folks virke her, medens de to nævnte fra megalitgrave sikkert er at opfatte som indslag i tragt-bægerkulturen.

NOTER:

- 1) C. J. Becker i *Årb. for nord. Oldk. og Hist.*, 1957, s. 1—38.
- 2) Vilhelm la Cour: *Sjællands ældste bygder*, s. 90—102.
- 3) C. J. Becker: *Den grubekeramiske kultur i Danmark*, 1950, fig. 17, nr. 46 og 48 (hertil bilag IIA og skema s. 217).

SEN-NEOLITISK TID ELLER DOLKTID. STENALDERENS SLUTNING

o. 1800—1500 f. Chr.

I stenalderens sidste århundreder sker der tilsyneladende en sammensmeltning mellem tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturerne. Tidens gravlægninger kan foregå som efterbegravelser i jættestuerne, eller man begravede de døde i stendyngegrave under lave høje, benyttede fladmarksgrave i lave grusbanker eller man brugte godt mandslange stenkister, byggede af udkløvede stenflager, heller, deraf navnet hellekister. Der kendes kun ganske få hellekister fra Sydsjælland, og de er fundet spredt over hele området. Fra Hammer herred kendes 1 fra Toksværd sogn og 3 fra Sværdborg sogn. Fra Bårse herred kendes 1 fra Skibinge sogn og 1 fra Kalvehave sogn.

Tidens typiske oldsagsformer, der ofte er efterligninger af indførte bronzer fra Mellem- og Vesteuropa, er fremkommet som løsfund over hele Sydsjælland. Det gælder typer som flintdolke, -spyd og -segle m. m. Egentlige bopladser kendes endnu næsten ikke. Dog har der tilsyneladende som nævnt i afsnittet om Ertebøllekulturen været en lille senneolitisk bosætning på „Fiskerhus“-bopladsen på Ydernæs, og på det sydlige Dybsø synes der også at være en boplads fra denne tid. Der er imidlertid ingen tvivl om, at fremtidige undersøgelser vil kunne bringe adskillige sådanne bopladser for dagen, svarende til de nævnte grav- og løsfund.

*

På nuværende tidspunkt har man det indtryk, at mens den palæolitiske og mesolitiske bosætning var knyttet til de bedste fangstområder, breder den neolitiske bebyggelse sig over hele Sydsjælland på al egnet jordbund,

dog måske under hensynstagen til de primitive jordbrugsredskaber nærmest knyttet til de lettere jorder. Bygder svarende til de af H. V. Clausen påviste stednavnegrupper skimtes endnu ikke, men herom nærmere i en senere artikel om bebyggelsen i bronze- og jernalder.

LITTERATUR

Anvendte forkortelser:

- D.G.U. = Danmarks Geologiske Undersøgelss skrifter, København.
D.G.F. = Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening, København.
N.A. = Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.
Årb. = Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie udgivne af
Det kgl. nordiske Oldskriftsselskab, København.
Årb. H.S.f.P.A. = Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt.

Foruden Nationalmuseets sognebeskrivelser er ved udarbejdelsen af denne artikel benyttet følgende litteratur:

- Albrectsen, E.*: Fyns Bebyggelse i den ældre Jernalder, Årb. 1946.
Andersen, K.: Hytter fra Maglemosetid. Danmarks ældste Boliger. N.A. 1951.
Becker, C. J.: Enkeltgravskulturen paa de danske Øer, Årb. 1936.
— En Stenalderboplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland. Bidrag til Spørgsmålet om Ertebøllekulturens Varighed, Årb. 1939.
— Fund af Ruser fra Danmarks Stenalder, Årb. 1941.
— En 8000-årig Stenalderboplads i Holmegaards Mose. Foreløbig Meddelelse, N.A. 1945.
— Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. Studier over Tragtbægerkulturen i Danmark, Årb. 1947.
— Den grubekeramiske kultur i Danmark, Årb. 1950.
— Maglemosekultur paa Bornholm. Årb. 1951.
— Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved, N.A. 1952.
— Stenalderbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland. Problemer omkring tragtbægerkulturens ældste og yngste fase, Årb. 1954.
— Litteratur om Danmarks forhistorie 1949—52, Fortid og Nutid, bd. XIX, heft. 1, 1954.
— Den tyknakkede flintøkse. Studier over tragtbægerkulturens svære retøkker i mellem-neolitisk tid, Årb. 1957.
— Stendyngegrave fra mellem-neolitisk tid, Årb. 1959.
Berg, H.: Stenalderfund fra Porsmosen, Årb. H.S.f.P.A. 1941.
Borries, P.: Sognet omkring Kongsø (Køng), Årb. H.S.f.P.A. 1942.
Broholm, H. C og J. P. Rasmussen: Ein steinzeitlicher Hausgrund bei Strandegaard, Ostseeland, Acta Archaeologica, Vol. II, Fasc. 3, 1931.
— med bidrag af Knud Jessen og Herluf Winge: Nye Fund fra den ældste Stenalder, Holmegaard- og Sværdborgfundene, Årb. 1924.
— Holmegaardsfundet fra den ældste Stenalder. (Foredrag holdt

- i det kongelige nordiske Oldskriftselskabs Møde den 25. Marts 1924). Årb. H.S.f.P.A. 1924.
- Brøndsted, J.*: Danmarks oldtid, I. Stenalderen + kortmappen, 2. udg., København 1957.
- Childe, V. Gordon*: Europas forhistorie, København 1958.
- Clark, J. G. D.*: Excavations at Star Carr. An Early Mesolithic Site at Seamer near Scarborough, Yorkshire. Cambridge, at the University Press, 1954.
- Clausen, H. V.*: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse, Årb. 1916.
- Glob, P. V.*: Studier over den jyske Enkeltgravskultur, Årb. 1944.
— Danske Oldtidsminder, 2. udg., København 1948.
— Danske oldsager II, yngre stenalder, København 1952.
- Herbst, C. F.*: Fund af Sten-Oldsager ved Vester Egesborg, Årb. 1866.
- Højrup, O.*: Landtøjet. Et fiskeredskab fra selvforsyningens dage, N.A. 1955.
- Jensen, P. E.*: Gavnø Kloster og Herregaard fra Aar 1402—1902. En historisk-topografisk Beskrivelse. Et Jubilæumsskrift, København 1902.
- Johansen, K. Friis* med bidrag af Knud Jessen og Herluf Winge: En Boplads fra den ældste Stenalder i Sværdborg Mose, Årb. 1919
- Jørgensen, S.*: Skovrydning med flintøkse, N.A. 1953.
— Kongemosen. Endnu en Aamose-Boplads fra Ældre Stenalder, Kuml 1956.
- Knudsen, G.*: Sydsjællands Stednavne. En kortfattet Oversigt, Årb. H.S.f.P.A. 1917.
- Kunwald G.*: „Syd- og Midsjælland“ af „Med arkæologen Danmark rundt, Politikens Håndbøger nr. 251, Kbh. 1961.
- La Cour, V.*: Sjællands ældste Bygder. En arkæologisk-topografisk Undersøgelse, Kbh. 1927.
- Larsen, H.*: Herreder og Ting i Præstø Amt indtil 1660. Årb. H.S.f.P.A. 1929.
- Lundbye, J. T.*: Studier over Vejenes Udviklingshistorie i Præstø Amt i Oldtiden, Årb. H.S.f.P.A. 1923.
- Mathiassen, T.*: Gudenaå-Kulturen. En mesolitisk Indlandsbebyggelse i Jylland. Årb. 1937.
— Havnelev-Strandegaard. Et Bidrag til Diskussionen om Den Yngre Stenalderes Begyndelse i Danmark, Årb. 1940.
— med bidrag af Magnus Degerbøl og J. Troels-Smith: Dyrholmen, en Stenalderboplads paa Djursland og dens Betydning for den jyske Ertebøllekulturs Kronologi. Det kgl. danske

- Videnskabernes Selskabs arkæologiske og kunsthistorie skrifter, bd. I, nr. 1, 1942.
- Stenalderbopladsen i Aamosen. Nordiske Fortidsminder, bd. III, hft. 3, 1943.
 - En senglacial Boplads ved Bromme, Årb. 1946.
 - Danske Oldsager, I, Ældre Stenalder, Kbh. 1948.
 - Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Nationalmuseets Skrifter, arkæologisk-historisk række, II, Kbh. 1948.
 - Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse. Nationalmuseets Skrifter, arkæologisk-historisk række, VII, Kbh. 1959.
- Mertz, E. L.*: Oversigt over de sen- og postglaciale Niveauforandringer i Danmark. D.G.U., II. rk., nr. 41, 1925.
- Michelsen, P.*: Risflettede ålekuber. N.A. 1952.
- Müller, S.*: Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen, Årb. 1904.
- Bopladsfundene, den romerske Tid, Årb. 1906.
 - Vendsyssels-Studier, Årb. 1911.
 - Sønderjyllands Stenalder og Bronzealder, Årb. 1913—14.
- Mohl-Hansen, U.*: Første sikre spor af mennesker fra interglaciertid i Danmark: Marvspaltede knogler fra diatoméjorden ved Hollerup, Årb. 1954.
- Nielsen, R.*: Fiskeriet i Susaa og Fjorden, Årb. H.S.f.P.A. 1929.
- Thorvildsen, K.*: Dyssetidens Gravfund i Danmark, Årb. 1941.
- Trap, J. P.*: Danmark, bd. IV, 1, Præstø amt, 5. udg., Kbh. 1955.
- Troels-Smith, J.*: Pollenanalytisk Datering af Brabrand-Fundet. D.G.U. IV rk., bd. 2, nr. 16, 1937.
- Beile aus dem Mesolithicum Dänemarks. Ein Einteilungsversuch. Acta Archaeologica, Vol. VIII, fasc 3, 1937.
 - Stenalderbopladsen og Strandlinier paa Amager. (Foreløbig Meddelelse). D.G.U., bd. 9, hft. 4, 1939.
 - Pollenanalytisk Datering af tre Fiskeruser, Årb. 1941.
 - Ertebøllekultur—Bondekultur. Resultater af de sidste 10 Aars Undersøgelser i Aamosen, Vestsjælland. Årb. 1953.
 - Senglacialtidens Jægere. N.A. 1955.
 - Muldbjerg-Bopladsen som den så ud for 4500 år siden. De første spor af agerbrug i Danmark. Naturens Verden, juli 1957.
 - Maglemosetidens Jægere og Fiskere. N.A. 1957.
 - En Elmetræs-Bue fra Aamosen og andre Træsager fra tidlig-neolitisk Tid. Årb. 1959.
 - Ertebølletidens Fangsfolk og Bønder N.A. 1960.
 - Ivy, mistletoe and elm, climate indicators — fodder plants. A contribution to the interpretation of the pollen zone border VII—VIII. D.G.U. IV. rk., bd. 4, nr. 4, 1960.
 - Et Pileskift fra tidlig Maglemosetid. Årb. 1961.

- Uldall, K. C.*: Præstø Amts Købstæder ved Aar 1743, Arb. H.S.f.P.A., 1918.
- Voss, O.*: Danske flintægddolke. Arb. 1960.
- Westerby, E.*: Stenalderbopladsen ved Klampenborg. Nogle Bidrag til Studiet af den mesolitiske Periode, Kbh. 1927.
- Winther, J.*: Troldebjerg, en bymæssig Bebyggelse fra Danmarks Yngre Stenalder. Rudkøbing 1935.

FRU INGEFRED AF BAVELSE

Af *John Kousgård Sørensen.*

DEN tidligst kendte ejer af Bavelse hovedgård i Tybjerg herred er Olav Glug. På den berømte skjolderise i Sorø kirke stod der tidligere på et af skjoldene, som det fremgår af Søren Abildgaards tegning fra 1756 (Danmarks Kirker 5. Sorø Amt 1 (1936) s. 58): D:na Margareta : Filia : d : Olavi Glvg : de : Bavelse. Indskriften er ikke samtidig med de personer, der omtales, selv ikke hvis den antages at høre til frisens ældste dele fra slutningen af 1200-tallet. Olav Glug var en bekendt stormand, der levede i midten af 1100-tallet. Han tilhørte tidligst kredsen omkring Svend Grathe, det var således ham, som Svend if. Knytlingasagaen benyttede som gidsel ved det forlig han indgik med Knud inden det fælles vendertog 1147. Senere blev han Valdemar den Stores ridder.

Den næste, der i litteraturen omtales i forbindelse med Bavelse, er Olav Glugs sønnesøn Olav Ebbesen, der var Valdemar Sejrs skænk og derfor undertiden kaldes Olavus Pincerna eller Olav Skænk (se f. ex. Lebech i Danske Slotte og Herregaarde. Ny Samling I 677). I flere fremstillinger, f. ex. Pontoppidans Atlas III 110 og alle udgaver af Trap, Danmark, figurerer han som Bavelses første kendte ejer. Oplysningen om Olav Skænks besiddelse af Bavelse er muligvis rigtig men kan ikke verificeres. De gange Olav Skænk er omtalt i samtidige kilder, nævnes han aldrig til Bavelse. Man kan nære mistanke om, at oplysningen går tilbage til en fejl i Langebeks *Scriptores Rerum Danicarum* bd. IV. I den tredje

af de anetavler, der ledsager udgavens gengivelse af navnene på skjoldefrisen (Nomina illustrium in Templo Sorano), og som må være udarbejdet bl. a. på grundlag af denne, står Olavus de Bavelse Pincerna, men her er tydeligvis sket en forveksling med farfaren, skjoldefrisens Olav Glug*).

Endelig ved man, at Bavelse fra 1380'erne har været i slægten Moltkes eje. Evert Moltkes enke fru Helene af Bjernede skøder 25/1 1383 sammen med sønnerne Conrad og Evert gården til en tredje søn Hennichinus Moltke.

Der findes dog nogle hidtil oversete kildesteder, der kan bidrage til vor viden om gårdens historie i midten af 1300-tallet. If. Pontoppidans Atlas III 110 tilhørte Bavelse i 1350 „Frue Ingefred, Hr. Lauge Marskes Enke“. Når denne ikke ubekendte dame ikke nævnes som ejer af Bavelse i senere fremstillinger af gårdens historie, er grunden den, at det stednavn, der undertiden er knyttet til hendes navn i diplomerne, hidtil er blevet opfattet som former af det nordsjællandske sognenavn Ganløse. Det vil af det følgende fremgå, at det i virkeligheden er former af Bavelse, og at Pontoppidans Atlas med rette knyttede fru Ingefreds navn til den sydsjællandske herregård.

Første gang fru Ingefred er omtalt, er der slet ingen tvivl om hendes tilhørsforhold. 11. juni 1332 pålægger hun i overensstemmelse med sin moder Regitzes testamente ridderen Jens Olufsen af Tystofte at skøde gods i Oreby (i Høve sogn, Flakkebjerg herred) til Sorø kloster. Dokumentet, som kun kendes fra en afskrift i Sorø Gavebog, er udstedt i „Bawelse“. Mærkeligt nok har dette brev ikke hidtil været fremdraget i forbindelse med Bavelsernes historie.

At der ikke er tale om fejl i gavebogens afskrift af diplomet, fremgår med tydelighed af et 4 år yngre endnu

*) Også Margareta, Olav Glugs datter, kaldes i anetavlen „de Bavelse“ uden støtte i kildestoffet. Det er skjoldefrisens text: Domina Margareta filia domini Olavi Glug de Bavelse, der her er blevet udsat for en hårdhændet forkortelse.

eksisterende diplom, hvorefter samme Ingefred 19. juli 1336 skøder en vis Henrik Pedersen sin andel i den mølle, som kaldes „Striszmøllæ“, altså Stridsmølle, der netop ligger i Bavelse sogn. Stedet for udstedelsen er ikke omtalt i diplommet.

Vi har nu altså fuld sikkerhed for, at fru Ingefred har resideret på Bavelse i 1330-erne. Af de kommende tiårs diplomer fremgår det, at hun har haft vidtstrakte ejendomsbesiddelser på Sjælland. Allerede det følgende år ser vi hende bortskøde nordsjællandsk gods. Den 25. juni 1337 skænker hun landsbyen Uggeløse til klosteret i Esrum, bl. a. mod at det afholder hendes og hendes forældres årtid, og samme dag giver hun tingene i Lyngø herred (hvortil Uggeløse hørte) og naboherredet Try meddelelse om gaven. Begge dokumenter er udstedt på landstinget i Ringsted, de indeholder ikke oplysninger om hendes hjemsted.

Med det næste dokument, hvori fru Ingefred optræder, begynder proveniensproblemet. Den 28. december 1339 skøder hun et bol jord i Sørbymagle (sogn, V. Flakkebjerg herred, c. 13 km fra Bavelse) til Antvorskov kloster. Dokumentet er tabt men registreret 1607 i Antvorskov klostres registratur. Hun kaldes her Ingefridis de Wamløsze. Desuden er det afskrevet 1673 af Resen efter en tabt vidisse fra 17/3 1510. Han gengiver stednavnet Banløse*). Stednavnet er i nyere tid blevet opfattet som en form af det nordsjællandske Ganløse (Repertorium 1 rk. IV, Danmarks Stednavne II 127, Diplomatarium Danicum 2 rk. XII; i De ældste danske Archivregistraturer IV dog henført til Vandløse i Stenmagle sogn), og grunden er utvivlsomt, at fru Ingefreds to breve fra 1350 og 1362 (samt i en vidisse af det første), som vi skal se, skrives til en lokalitet, der umiddelbart måtte blive identificeret med Ganløse. Med vort kendskab til fru Ingefreds tilhørsforhold før 1339 må vi dog være foranlediget

*) Den Resen'ske kopi er senere afskrevet bl. a. i Langebeks diplomatarium; her har stednavnet fået formen Baeløse.

til at mene, at det drejer sig om Bavelse. Der har i originalen til 1339-brevet formentlig stået Bauløsæ (således skrives Bavelse i Roskildebispens jordebog 30—40 år senere), af hvilken form fejlskrivningerne Wamløsze og Banløsø palæografisk let lader sig forklare (om b og v, gengivet w, se Kroman i Nordisk Kultur XXVIII 61).

Allerede næste år hører vi igen om fru Ingefred og atter i forbindelse med Esrum kloster. Den 7. september 1340 har hun i en økonomisk forlegenhed søgt hjælp hos klostret og har pantsat sit gods i Lindholm og Mørdrup til „de fromme mænd og hæderværdige herrer“ i Esrum. Begge landsbyer ligger i Uggeløse sogn. Sognebyen havde hun som nævnt skænket klosteret 3 år tidligere. Hendes bopæl nævnes ikke i dokumentet, så lidt som i den ganske korte notits 1349 i Antvorskov klostres registratur, hvor Ingefred kvitterer for betaling for salget af jorden i Sørbymagle 10 år tidligere.

Det gør den derimod i dokumentet 8/3 1350. Atter er fru kommet i pengevanskeligheder. Denne gang har hun pantsat sit gods i Venslev (sogn, V. Flakkebjerg herred, c. 13 km fra Bavelse) til biskop Jacob i Roskilde. Brevet er desværre ikke bevaret i original, men det er registreret i Roskildegårds registratur*). Dennes text gengives i De ældste danske Archivregistraturer III 336 (og i Diplomatarium Danicum 3 rk. III nr. 260): Ingefred af Ganløsze panthebreff ... Et eftersyn af den pågældende registratur på Rigsarkivet i København viser imidlertid, at der tydeligt står Gauløsze, ikke Ganløsze. En vidisse af dokumentet, udstedt af Christian I 27/5 1460, er ligeledes tabt, men også denne er registreret i ovennævnte registratur. Her står der på det pågældende sted Ganløsze, men at man ikke kan stole på registratures pålidelighed i navnegengivelsen, viser formen Vetthersløff for Venslev. Grunden til denne fejllæsning af et Bauløse som Gauløse (Ganløse) må søges i den omstændighed, at

*) Om årstallet 1352 i registraturen se Diplomatarium Danicum 3 rk., III bd.

et b fra o. 1350 kan ligne 1500-tallets, altså afskriver-tidens, store g.

Fru Ingefred nævnes endnu to gange*), begge gange i breve, afskrevet i Esrumbogen, og begge med relation til det ovennævnte gods i Uggeløse by. Den 4. juli 1353 afgør Valdemar Atterdag en strid mellem klosteret og nogle slægtninge af Ingefred, nemlig Hartvig Krummedige fra Kærstrup (Valdemarsslot) på Tåsinge og hans børn, om byens retmæssige tilhørsforhold til klosterets fordel. Den 19. september 1360 vidimeres kongens dom, og den 16. oktober 1362 afskriver Hartvig og hans børn sig alle rettigheder på Uggeløse by. I begge disse dokumenter (og i vidissen) kaldes Ingefred „de Galløse“ eller „de Gallose“. I disse tilfælde er der næppe som ovf. tale om den almindelige type af afskriverfejl, der består i fejllæsning af originaldokumentets stednavn på grund af overfladisk kendskab til skrifttegnene på originaldokumentets tid, idet man da ikke alene nødes til at antage en forveksling af et b med et g, men også — inde i navnet — en forbindelse -g(h)l- eller -ul- (-vl-, -wl-) læst -ll-. Esrummunken har i dette tilfælde gjort sig skyldig i en anden typisk afskriverfejl, idet han har identificeret en ukendt lokalitet, Bavelse, med en kendt, der i sit udseende kunde minde om den. Det kendte sted er i dette tilfælde netop Ganløse i Nordsjælland, der lå inden for Esrum klostres interesse-sfære. Ganløse skrives netop med to l'er, Galløse, første gang det med sikkerhed er nævnt, nemlig i den samtidige Roskildebispens jordebog. Skrivemåden med to l'er må afspejle en lokal udtale af Ganløse i 1300-tallets slutning.

Tilbage står nu spørgsmålet, om det er muligt at knytte en forbindelse fra fru Ingefred til 1100-tallets

*) Muligvis tre gange. 1361 bekender en Ingefred, hvis hjemsted ikke er nævnt, at hun har lejet et stykke jord i Hundshale ved Slagelse af Roskildebispens. Brevet er registreret i Antvorskovregistraturen. Da Ingefred af Bavelse imidlertid omtales som afdød 4/7 1353 (... plures annos anteqvam moriebatur ...), må enten årstallet være galt eller personen en anden end vor Ingefred.

Olav Glug. Ingefred omtales ofte som datter af ridderen Peder Jonsøn, men om dennes afstamning kan der næppe siges noget sikkert. Han antages almindeligvis at tilhøre Galen-slægten, der nedstammer fra Skjalm Hvides søn Ebbe. Der findes dog flere riddere med dette navn i første halvdel af 1300-tallet, men om Ingefreds fader skal identificeres med en af disse, og i bekræftende fald hvilken, vides ikke. Hendes moder er Regitze (11/6 1332, Diplomatarium Danicum 2 rk. 10 bd. nr. 379, 19/7 1336, smst. 11. bd. nr. 307), og hendes slægtskabsforhold er velkendte. Hun var datter af grev Ernst af Gleichen (11/6 1332), der var gift med Margareta grevinde af Gleichen (7/7 1266, smst. 2. bd. nr. 17), som altså formodentlig var Regitzes moder. Margareta var datter af førnævnte Olav Skænk (7/7 1266), der var søn af Ebbe (1214—41 smst. 1 rk. 5 bd. nr. 51). Denne Ebbe er identisk med Olav Glugs søn Ebbe Olavsen Glug, som det bl. a. fremgår af skjoldefrisen i Sorø, hvor skjoldene for Dominus Ebbo Olwff Glvgsvn og Dominus Olaws Pincerna Ebbisun er anbragt ved siden af hinanden. Hermed er forbindelsen med Olav Glug etableret. Ingefred var datterdatterdatter af Olav Glugs sønnesøn, og Bavelse har været en del af hendes mødreary.

Efter Ingefreds død er gården formodentlig gået ud af slægten. Ingefreds nærmeste slægting er vistnok Sofie, gift med Hartvig Krummedige til Kærstrup (Valdemarsslot) på Tåsinge. Det var på grund af Sofies nære slægtskab med Ingefred Hartvig Krummedige og hans sønner gjorde krav på ovenomtalte gods i Uggeløse*). Men Sofie eller hendes efterkommere i Krummedige-

*) Det antages bl. a. i Danmarks Adels Aarbog 1893 p. 165, at Sofie var en datter af Ingefred. Da det af et brev fra 1387 (Ældste danske Archivregistraturer IV 16) fremgår, at Sofie var datter af Peder Stygge (d. v. s. Peder Pedersen Stygge af Galen-slægten), må det altså forudsættes, at Ingefred efter sin første mand, marsken Lave Ovesens død (senest 1332) har giftet sig med Peder Stygge, men dette kan ikke verificeres og er næppe

slægten har ikke besiddet Bavelse. Den Helene, Evert Moltkes enke, som 1385 skøder Bavelse til en søn, har vistnok tilhørt Lunge-slægten.

Gennem denne undersøgelse har vi kunnet supplere vor viden om Bavelses ejerforhold i middelalderen. Vi har fundet dens ejerinde omkring midten af 1300-tallet og har derigennem kunnet sandsynliggøre, at den har været i samme slægts eje i 200 år. Desuden har vi kunnet fritage arkæologerne for besværet med at finde en hovedgård til Ingefred i Ganløse, hvoraf der ikke er det fjerneste spor. Hun har aldrig boet i Ganløse.

rigtigt. Ingefred omtaler ofte sig selv som enke efter Lave Ovesen, således endnu 8/3 1350. Hvis man tør gå ud fra, at hun ikke vilde bruge denne titulatur på et tidspunkt, hvor hun var gift med Peder Stygge, kan dette giftermål tidligst være kommet i stand i 1350. En datter kan altså ikke være født før 1351. Da den Sofie, som Hartvig Krummedige var gift med, var død i 1362, kan hun ikke være Ingefreds datter.

LIVET I TO GAMLE SKOLER

RYTTERSKOLEN I SNESERE OG HERLUFSHOLM LÆRDE SKOLE

1835—1852

Distriktslæge Vilhelm Ingerslev (død i Præstø 29/10 1918) har berettet nedenstående for sin datter, lærerinde Nanna Ingerslev (død i Præstø 4/12 1950). — Gengives her med moderne retskrivning af pastor T. Ingerslev, Odense.*)

DET var en af Frederik den Fjerdes gamle skoler, som bedstefader førte sin hustru hjem til, og hvor de levede godt og hyggeligt sammen i næsten 25 år. Nu bruges den som fattighus, og når fader på embeds vegne een gang hver sommer skal syne dette, finder han vinduer og døre endnu som da, ja tager på de samme dørgreb, som hans barnehånd engang rakte efter.

Til højre for indgangen var skolestuen med to fag vinduer til vejen og to til gården og ovnen midt for den ene væg — en bilæggerovn med Fr. den 4des navnetræk på forsiden, Josef hos Potifar på den ene side, Jesus 12 år gammel i templet på den anden side. — Katederet lige over for døren og lange skoleborde med faste bænke.

Til venstre for indgangen lå beboelseslejligheden. Først kom man ind i dagligstuen, et firkantet rum, 6 gange 6 alen stort med eet vindue til vejen. Jeg har hørt den beskrive så ofte, at jeg synes at se den for mig: Mellem døren og vinduet et rødmalet fyrretræs bord, med skuffe og en hylde for nedentil kirkeborgerne. Det

*) Årbogen bragte i 1952 fra hendes omfattende manuskript en skildring af stormfloden i 1872.

var bedstefaders kontorplads. Piberne hang på væggen ved siden af*). Foran vinduet en forhøjning med to stole og bedstemoders lille gråmalede træskammel. Her var hendes syplads, vindueskarmen var så bred, at den brugtes som bord, og en syskrue var fastgjort i den ene side af karmen, i den anden halvdel stod blomster: en rose i en brun porcelænsurtepotte, og en rød „stikkelsbærblomst“, d. v. s. malva, som plantedes af stikling hvert andet år. Midt i karmen var et mærke, hvor vinduesposten kastede sin skygge klokken 12 middag, en slags solur. Langs væggen mellem vinduet og sovekammerdøren stod bedstemoders kommode af poleret ahorntræ med sine runde skuffer og ejendommelige låse. På den stod hendes syskrin, og på væggen der over stod på sin hylde det smukke gamle taffelur med alabastsøjlerne. — Langs væggen overfor vinduet stod sofaen og foran den spisebordet, aflangt firkantet, med klapper på langsiderne, så det kunne slås ud og give plads til flere. Der sad om aftenen bedstefader i sofaen og læste, bedstemoder ved bordenden til venstre for ham og spandt på sin rok med ansigtet vendt mod sofaen, ved langsiden pigen, kartende eller spindende, vendt mod sin madmoder, og for den anden ende fik senere fader som barn sin plads læsende eller tegnende. Under kakkelovnen lå hunden Boá, som den altid hed fra den benævnelse, fader som lille barn havde brugt, da

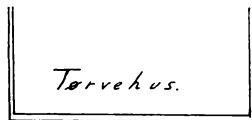
*) Der fortælles et træk om bedstefader fra hans bevægede ungdom som student og huslærer: Det var på en hjemrejse med skibet til Aarhus. En ældre herre gik op og ned ad dækket og røg på en herlig halvlang pipe med merskums hoved og sølvbeslag. Da man er helt inde i havnen, står han ved rælingen, og — piben falder i vandet og går tilbunds, naturligvis til stor ærgrelse for ejermanden. „Den kan da hentes op igen,“ siger bedstefader, som stod ved siden af. „Kan De tage den op, må De beholde den,“ svarer den anden. Uden at betænke sig kastede bedstefader ydertøjet, sprang ud, stak tilbunds, og kom op med piben. Den anden stod ved sit ord, og bedstefader glædede sig ved piben så længe, han levede. Nu har den i mange år hængt ubrugt på faders pipebrædt. — Trækket viser os bedstefader som en kæk ungersvend.

han ikke kunne sige hund eller vov. I et bur under loftet hang en stillits i en trisse, hvorfra snoren atter gik over en trisse over vinduet og så ned at fastgøres på posten, så den kunne hisses ned og gøres i stand eller få fyldt vandglas og ædekar. Fire mennesker og to dyr i det lille rum hver med sin beskæftigelse! Det var i de tider, hvor man rettede sig efter hinanden og „fandt sig i“ meget.

I sovekammeret, ligeledes etfags, stod foruden sengen et skab, et stort gammelt chatol og bornholmeruret, som i de første år havde været hjemmets eneste tidsmåler, og som med sin beroligende, dybe tikken vågede over faders barnesøvn. Ved siden af sovekammeret var pigestuekammeret. Herfra kom man ud i køkkenet, som vendte mod gården og havde et åbent ildsted, som det var almindeligt dengang, og hvorfra der fyredes i skolens bilæggerovn. Spisekammeret havde en dør til køkkenet og vendte mod gården ligeløbende med pigestuekammeret. Det var hele lejligheden, og hertil kom så en lille blomsterhave foran stuerne og en køkkenhave på den anden side samt brænde- og tørvehus, og udhuset med staldrum til hesten, 5 køer, 1 får og 1 gris. Jorden, som hørte til embedet, fik bedstefader passet af smeden og en hjulmand i byen, som dyrkede deres jord i forening og så tog skoleloddet med, på den vis, at de fik halvdelen af høsten som vederlag og altså selv var interesserede i at gøre det så godt som muligt. Køerne, hvoraf den ene vakte opsigt ved at være jysk, altså sortbroget, og en prægtig malkeko, passede pigen. Fåret græssede hos de gode naboer Mads Christensens, som kun, når det fik to lam, tog mod det ene som vederlag, ellers var det helt en vennehjælp, at fåret gik mellem deres.

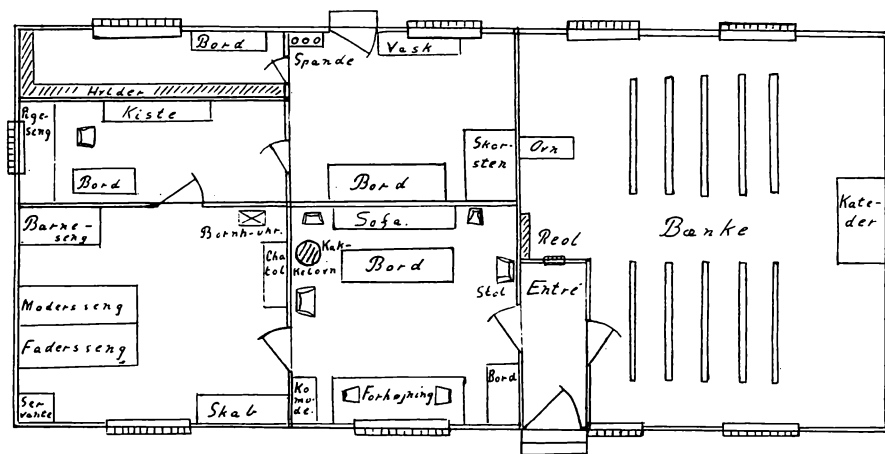
Det har været en ejendommelig husholdning, bedste-moder her er gået ind til, vidt forskellig fra, hvad hun havde set i de forholdsvis store købmandshjem i sin tidligste ungdom i Odense, Helsingør og København. Siden havde hun været lærerinde i omtrent 20 år og nu — skulle hun tage fat på alle disse landlige foretagender.

Køkken-have.

Gård

Indkørsel

Gade

Have

Men hun havde en god og stærk vilje, en klar forstand og et varmt hjerte, trofast og samvittighedsfuld til det yderste tog hun sine nye pligter op. En flink pige fik hun at begynde med, og ved stille at iagttage hende lærte hun meget, hørte og så, hvordan andre indrettede sig — og havde en trofast, dygtig ven at rådføre sig med i nabokonen, Mads Christensens Maren (en prægtig kone, som endnu har besøgt os, da jeg var barn). Og det endte med, at madam Ingerslev var den, som man i byen tyede til om råd og hjælp i enhver forlegenhed. Hun var så klog og erfaren og dertil venlig og villig. Der er vel heller ingen virksomhed, hvor der i den grad er brug for alle evner, hvor det er godt at have en mangesidig begavelse — som netop en husmoders, og mest når man har knappe indtægter og dog skal have mere ud af livet end slid og slæb.

Og indtægterne var små. Bedstefader har engang selv gjort det op til 400 rigsdaler årligt, når alt regnedes med. Og så var jo den mindste del deraf i rede penge, det meste ydedes i naturalier, som det altså gjaldt at indrette sig med på bedste måde, og netop det fik bedstemoder i en beundringsværdig gænge. Æggene fordeltes på yderne efter tur, så hun fik dem hele året rundt, og bedstefader, som han var vant til, kunne få sine to æg hver aften. Han var nok lidt vanskelig med mad og forvænt fra sin huslærertid og mange ungkarleårs restaurationsliv, så han f. eks. aldrig spiste anden skemad end kødsuppe, og ikke rørte, hvad han ikke holdt af. Dengang mere end nu var jo manden herren, som skulle have sit. Brødene kom fra gårdene på bestemte dage, når de bagte, så bedstemoder kunne beregne, hvornår hun selv ikke skulle sørge for at have bagt. Mælken derimod bragtes alt på én dag og sloges op i et stort kar, for at der kunne laves ost deraf. Hvad mælk, der skulle bruges i huset selv til mad og smør, fik de jo af deres egne køer, men af al denne fremmede mælk blev der lavet „prægtige“ firkantede sødmælksoste, som gav en god skilling,

thi de blev snart meget efterspurgte. En del var altid bestilt forud af de gamle venner i Vordingborg: Suhrs, Fengers, Schouvs. Af gæssene blev en bragt til bedstefaders fødselsdag og brugt til festmåltidet. Alle de andre bragtes på én dag i november. De gav stor travlhed. Levende blev de bragt, at de kunne vise sig sunde og gode, så blev nakken skåret over på dem, og en rødglødende ildtang bagefter holdt til såret, for at blodet ikke skulle plette fjerene. Fader husker, hvordan de store fugle lå der side om side på køkkenbordet med de lange halse hængende ned mod gulvet. Tænksom, som han var, og fuld af stemning, har han gået og anstillet sine betragtninger. Næste dag kom en husmandskone for sammen med pigen at „plukke“ gæssene. I timevis sad de om et kar og pillede fjerene for sig og dunene for sig, dejligt fyldt til varme dyner til eget brug eller til salg. Vingefjerene hængtes til tørring for at bruges til penne. Stålpenne var den gang en uting, man lige havde fundet på, men „de fordærvede skriften“. Når så gæssene var skårne op, blev der en mængde fedt at stege af. Leverne blev lavede til pølsemad, som fyldtes i halsskindene. Brystene blev skårne af og røgede. På loftet var en stikskorsten over det åbne ildsted fra køkkenet, og her røgedes gåsebryst, pølser m. m. Lemmerne kogtes, saltedes eller stegtes. — Så var der meget arbejde, var der også god forsyning til husholdningen for lange tider. Brænde kom fra Gavnø og tørv fra bønderne hver til sin tid. Rede penge derimod kun lidt, hvad der kom ind som offer. Men hvor mange ting, som vi nu skal stå med pengene i hånden for at købe, lavede de ikke selv dengang i hjemmene! Smør og ost, brød og øl, ja — kartoffelmel. Fader har talt om, hvordan han som barn fik lov at sidde med sit rivejern og hjælpe til sammen med moderen og pigen at rive kartofler og lade det falde ned i et kar med vand. Her bundfældede det sig, og i løbet af et par dage lå det i en ren, hvid flade på bunden. Vandet hældtes fra, massen tørredes i luften, brækkedes i stumper og

knustes atter med kagerullen til fint mel for at opbevares i en stor krukke. Det øvrige mel og gryn fik man ved at bringe den høstede sæd til møllen. Sago og ris var sjældne sager. Belysningen sørgede man også selv for til daglig brug, det var jo i tællelysenes tid. Bedstemoder lærte snart kunsten at støbe pæne formede lys til brug i stuen og lave de billigere spædelys til brug i køkkenet og andet steds. Hertil blev vægerne blot dyppede i den flydende talg og hængt op i en rund skive, der var forsynet med kroge på undersiden. Et efter et dyppede man og hængte op til tørring, og jo oftere man dyppede dem, des tykkere blev de jo, men spidse i den nederste ende som istapper måtte de jo blive og brændte derfor mere osende end de formede. I køkkenet fik de senere en lille lampe med roeolie og fladbrænder uden glas, men i stuen oplevede de aldrig en lampe; der stod om aftenen et tællelys på bordet med lysesaks ved siden til stadig at pudse vægen. Ved denne belysning sad bedstefader og læste, og fader tegnede. Til at spinde og karte skulle der vel ikke ses så meget, men hvorledes man har kunnet klare sig, står jo for os som en gåde, men „det gik helt brillant“ siger fader jo, og når der kom gæster, sattes to lys på bordet i de dejlige antikke sølvstager og med en kruset glasmanchet. Så var der festligt oplyst! Da senere stearinlysene kom, fandt man det helt vidunderligt. Hvor nøjsomme, nøjsomme var man dengang!

Selskabelig omgang blev der ikke noget af for bedsteforældrene i Snesere. Præstens var meget tilbageholdende, og bønderne dengang jo uden dannelse og uden interesser ud over deres jordbrug og husdyr og personlige forhold, deres hele åndelige udvikling endnu kun i sin vorden, så hvor venligt end de stod til de dannede lærerfolk, de havde fået i skolen, og forholdet var så godt, som man kunne ønske, stod disse dog i ensomhed med deres udvikling og interesser udelukkende henviste til hinanden. Møller Lunds i Askov holdt aviser sammen med dem og præstens, det var dog altid noget. To gange om ugen

hentede en „postkone“, som gik for herskabet på Engelholm til Præstø, Berlingske Tidende og breve fra postkontoret her, senere også Næstved Avis. Små var disse blade jo, men længselsfuldt ventede, især i krigsårene, da anstrengte man sig for at få dem hentet oftere. Landposte var der jo ikke tale om før i halvfjerdserne. Af andre lærerfamilier var Frobergs i Dysted deres gode venner, men festdage var det, når de kunne spænde for og køre til Vordingborg at besøge professor Suhrs og få sig gode indholdsrige samtaler med dem og de andre gode venner. Og én gang hver sommer gik turen helt til Høve at besøge pastor Justes.

Man kan tænke sig de to dog temmelig aldrende ægtefællers følelser, da de imødeså en arvings ankomst. — —

Fader blev sine forældres eneste barn. I dåben fik han begge sine bedstefædres navne: Johan Vilhelm Christian. — — Moderen, som havde skænket dette barn livet, blev dets omhyggelige plejerske, opdragerinde og lærerinde gennem barneårene.

Bedstefader var jo optaget den meste tid af dagen i skolen*) og med øvrige embedssager, men når han om eftermiddagen kom ind og lagde sig på sofaen for at hvile sig lidt, krøb fader op til ham og lå ved siden af ham, og de fortalte hinanden alt muligt. — — Fader kan endnu undre sig over, hvor tydeligt han mindes den fornemmelse det var at arbejde sig op på sofaen, kravlende først med det ene ben og så med det andet, ligesom han mindes, hvordan faderen om vinteraftenerne, når han var blevet klædt af inde i stuen, tog ham på armen, hvor trygt og godt han sad der og så blev båret ind i

*) En dygtig lærer var han, men arbejdet med landbobørnene var jo meget utilfredsstillende dengang, hvor der manglede alt åndeligt liv udenfor skolen. Han måtte opleve sådanne skuffelser som at træffe en gårdmand, der havde forladt hans undervisning som hans bedste elev, nu ude af stand til at skrive blot sit eget navn. Han havde simpelt hen ikke skrevet et bogstav i de forløbne år.

sin seng i sovekammeret, hvor der dog faldt lidt lys ind gennem en ventil oppe i væggen fra stuen, hvor de voksne blev siddende en stund endnu. Ja, også denne seng hører med til billedet. — Hvem mindes ikke sin barndoms seng? Den var ens allerprivateste tilflugt, den vedkom ingen andre, der lå man og anstillede sine betragtninger, hvilede trygt og sov sødt. Hvor nøje kendte man ikke hver knast i træet, hver stribe i malingen, hver udskæring i sengen, og mønstret i sengeklædernes betræk — Faders seng var en mørkmalet træseng med runde sorte kugler på de fire stolper. Sommeraftener, når myggene fløj ind i sovekommeret, bandt bedstemoder pilekviste ved fodendens stolper „så satte myggene sig der, og den lille Wilhelm kunne sove i fred“, og kun bevidstheden herom og moderens vågende kærlighed gjorde naturligvis, at barnet sov ind. Men engang skete det frygtelige, at et andet barn blev lagt i sengen. Det var en familie, som kom i besøg med deres lille pige, og så kom hun i den gode seng med kuglerne, og fader blev lagt i en, som stilledes op ved fodenden af forældrenes senge, hvor bedstemoder og den anden moder lå, men for at trøste ham, bandt bedstemoder to blå sløjfer om stolperne i den anden seng, han skulle sove i. Tydeligere end mange ord, synes jeg, disse småtræk vidner om forældrenes omhu for deres sentfødte barn og en forstående hensyntagen til barnets følelser, som vi ellers ikke møder for meget af i den tids opdragelse. — Kun ved gilderne kom fader i leg med andre børn, og da gik det dog mærkeligt godt med dem også. Ingen fandt noget underligt i, at drengen ellers ikke kom sammen med dem. Og med alle de voksne var han gode venner, sagde „I“ til alle gifte, og „du“ til alle ugifte uden ringeste hensyn til alderen; at han således sagde du til gamle gråhårede, blot fordi de var ugifte, har senere kunnet undre ham. „Men det er ikke godt for et barn at vokse så ene op,“ siger fader ofte, når han taler om sin barndom. Ikke alene kan de blive sære ved altid at have legetøj og andre sager kun for sig selv, hvad

dog forældrene ved opmærksom opdragelse kan modarbejde, men værre er det, at fantasien får et så vidt spillerum. Alting blev for fader levende og personligt, ikke alene hunden, hesten, køerne og fuglen kan han endnu tale om med et nøje kendskab til hver enkelts karakter og adfærd, men dukkerne, ja træer, blomster og hele naturen, som han færdedes ene i. Når vi ser en rigtig gammel poppel, der ved hyppige stævninger har fået et knudret hoved, kan fader tale om træerne udenfor hans forældres have, som han syntes havde ansigter, og nogle af dem så helt onde ud, så de kunne gøre ham uhyggelig til mode med deres knudrede, hårde træk. Mørkeræd blev han naturligvis som alle oprindelige mennesker; dybt ligger det i vor natur, at lyset er godt og mørket er ondt. Det var en forfærdelig begivenhed, når han vinteraftener skulle ud i spisekammeret efter en flaske øl, og da gå gennem det mørke sovekammer, pigekammer og køkken. Underligt nok blev han denne angst helt kvit, da han senere kom til Herlufsholm. Kammeratlivet har dog vist hjulpet til at sætte sindet i bevægelse med andres tanker. Den første undervisning fik fader af sin moder. Som en leg var det, siger han altid selv, at hun lærte ham at læse og skrive de første bogstaver, at stave og at læse rent, uden tvang, blot som en form for morskab. Det var også på så tidligt et tidspunkt, så at fader 3 (tre!) år gammel læste i avisen for sin bedstefader, da denne i 1838 besøgte familien i Snesere. På sin 5 års fødselsdag lærte fader de første tyske ord efter den lille tyske billedbog, vi endnu har, med alfabetisk ordnede billeder og derefter farver og tal. Så kom dette sprogstudium med i undervisningen fremdeles. Det var om formiddagen, mens skolen arbejdede på den anden side af gangen, at fader dyrkede videnskaberne med sin moder inde i dagligstuen, læste og fortalte, når hun havde tid at være inde, skrev og regnede, når hun var optaget i køkkenet. Men var hendes arbejde af nogen slags, som han kunne hjælpe til med, så fik han lov at være med. Om eftermiddagen for-

talte faderen ham bibelhistorie, og om vinteraftenerne, når lyset var tændt, sad han og tegnede. Da han var fyldt 9 år, begyndte faderen at lære ham latin, for at han kunne komme ind i Vordingborg latinskole.

I Adam Homo skildres den forfærdelige overgang, det er for en dreng at komme i skole. Jeg har altid der- ved måtte tænke på, hvad fader har fortalt om sin flyt- ning til Vordingborg og skolegang der. „Ingen forandring i hele mit liv har været så gennemgribende“ har jeg hørt ham sige, og så kom forklaringen: 10 $\frac{1}{4}$ år gammel, i april 1845, kom han i huset hos moderens gamle venner professor og rector emer. Suhrs, og blev optaget i første latinklasse for efter sommerferien at gå op i anden klasse. Det var den helt anden moral, hvorefter man her hand- lede, som aldeles overvældede den lille, hidtil ensomme, omhyggeligt opdragne og tænkssomme, fintfølede dreng. Ved undervisningen hjemme var det en samvittighedssag at kunne sine lektier, være flittig og opmærksom, man bedrøvede jo moder og fader, når der var noget galt! Men her i latinskolen var det bare „den fjollede lærer“, man havde at gøre med, ham snød og drillede man, hvor man kunne komme til det, og gik det galt, var skylden naturligvis hans. Samvittighed syntes her ikke plads for. Det virkede uhyggeligt og fremmed på det lille, ufordær- vede landsbybarn. Kammeraterne kunne han ikke begå sig imellem. Han havde jo aldrig lært at slås eller tage sig selv til rette, men kun at være så god og ærlig som muligt. Men drenge var dengang som nu. Blandt dem gælder kun den stærkes ret, den forknytte bliver alles syndebuk; der vankede idelige krænkelser og puf og prygl. I hjemmet hos Suhrs var de mageløst omhyggelige for drengen, som var betroet dem, men det var jo dog som en stor skole- dreng og ikke et barn. Til sidst var det dog så øjensynligt, hvad fader led af hjemve under alle disse vanskeligheder, og Suhrs skrev hjem til Snese derom. En vidunderlig overraskelse og glæde kom da over fader: en skønne dag kom hans egen fader ridende på deres egen kendte hest

fra Snesere, så var hjemmet dog ikke længere borte, end at man kunne komme til hinanden, og han var ikke håbløst kastet ud i en fremmed verden. Så tog faderen sin lille søn ved hånden, og de to gik en rar lang tur alene med hinanden. De fik talt ud, og faderen trøstede og opmuntrede ham til at holde ud, gøre sin pligt og lide, hvad der skulle lides. — Efter dette besøg gik alt meget bedre, men trange tider var det dog. Skolen var en af dem, som endnu havde den gamle ordning i 4 klasser; den sang på sit sidste vers for at ophæves som så mange andre. — Det tyndede ud blandt disciplene, så fader rykkede op i anden klasse med kun een kammerat. Nu skulle kammeraterne da ikke overvælde ham, alle „de store“, tyrannerne i enhver skole i de tider, var jo væk. Fader begyndte nu 10½ år gammel endog at læse græsk. At lærerne pryglede, kneb og ruskede i håret, vænnede han sig til og lærte, at det ikke var ment som en frygtelig straf for en frygtelig forseelse, som skulle tynde ens sind for lange tider, men kun som den form for forholdet mellem lærer og elever, der hørte sig til i en alvorlig skole. Sommeren bragte også glæder ved ture i den smukke natur omkring Vordingborg, og i et stengærde ved kirkeskoven var det en yndet fornøjelse at opsøge vilde bireder, med hvis honning drengene gjorde sig til gode uden nogensinde at se bierne, der jo må have været humlere.

En mærkelig begivenhed hændte dette efterår, som naturligvis optog drengene meget: Dragonernes kaserne brændte. Hestene blev slupne løs og løb, hvorhen de ville, at redde sig selv, mens slukning og rydarbejde stod på. Den tredje dag red så en trompeter ud at opsøge dem igen, og ofte har fader moret sig, når han mindedes, hvorledes han den eftermiddag sad på skoletrappen og så pludselig hørte lyden af en trompet og af mange hestehove, og — hen over kirkepladsen kom trompeteren ridende blæsende lystigt i hornet, og bag ham, 2 og 2 i ordnede geledder og ordnet trav: alle de løse heste! Helt oppe i „Barnemosen“, en lille milsvej nord for Vording-

borg, havde trompeteren fundet dem græssende efter egen lyst, så blæste han til samling og afmarch, og de velafrettede dyr adlød de kendte toner, ordnede sig som sædvanligt og travede afsted bag trompeteren. Sådanne jagttagelser af dyrenes færden og naturens liv optog allerede dengang faders sind, opfattedes levende, bevaredes i hans aldrig svigtende huhommelse.

Ved skoleårets slutning 1846 ophævedes så Vordingborg latinskole, adjunkterne så vel som disciplene spredtes til andre skoler, og fader blev bragt af sin fader til Herlufsholm for at prøves til optagelse. Her blev man meget betaget af hans sikre kundskaber og øjensynligt livlige opfattelse, og da han jo endog havde lært noget græsk, ville man sætte ham med sine 11 år op i tredje klasse, næstøverste klasse efter den gamle ordning, så han ville blive dimitteret 15 år gammel. Det skulle nu kun komme an på en latinsk stil, som han blev sat ene hen i en klasse at skrive. „Det er det eneste, jeg i mit liv beundrer mig selv for,“ siger fader endnu, „at jeg indså, at det kunne aldrig gå godt for mig at komme så højt op i skolen, hvor stolt det end ville være.“ Han skrev derfor stilen ganske overfladisk og stod resten af tiden, der var ham overladt, ved vinduet og så ud på disse nye omgivelser, hvor han skulle tilbringe de 6 kommende år, og som han fik så kære. Stilen gjorde sin virkning: han blev sat ind i anden klasse.

Disse år på Herlufsholm står for fader i en vidunderlig glans, han elsker denne skole som sit andet hjem, føler sig altid som herlovianer og skolekammerat med enhver ung eller gammel af „Herluf Trolles sønner“. Det var som en friskere luft omgav ham her og gjorde ham til en frejdig og rigtig kæk dreng overfor de andre drenge. En af de større kammerater fra Vordingborg, der var kommet til Herlufsholm året før, mente også her at optræde som hans plageånd, men besjælet af en bestemt vilje til, at her skulle alt blive anderledes, satte fader sig til modværge og gav den anden et så uventet stød i hjerte-

kulen, at han tumlede om, og dermed var faders stilling blandt kammeraterne hævdet. Mørkerædheden, der havde pint fader forfærdeligt fra hans tidligste barndom, var nu også som blæst bort, uden mindste sky gik han i aftenens mørke gennem skoven til og fra Næstved, og rundt i de store bygninger med de lange genlydende gange. Lærernes prygl lærte han som andre raske drenge at tage, når de kom, „ryste dem af sig“ og være lige god for det. Det var jo forbavsende, hvordan der prygledes løs den gang i skolerne: Det var som det daglige brød. „Var der en dag, hvor man ikke havde fået en overhaling, var det, som om der manglede noget.“ siger fader. En ubetydelig fejl i lektien eller mangel ved bøger og andre skolesager, en urigtig adfærd eller blot mistanken derom kaldte uvejret ned over en. En ligefrem drengagtig lyst til at slå løs kunne komme over en lærer, og ingen tænkte på at gå i rette med ham derfor. Man lærte at bøje sig for skæbnens tilskikkelser uden at klage eller beklage sig, lærte at tage hvad godt der kunne falde, for at arbejde sig videre frem til at gøre sin pligt og nyde hvad glæder, der faldt på ens vej uden at surmule over plagerne. Et betegnende lille optrin mindes jeg især: det var en søndag, fredelig stilhed herskede over skolen, da kom fader og en klassekammerat (nuværende amtmand G. Tillisch i Næstved) gående henad gangen, hvor de ugifte lærere havde deres værelser. Der åbnedes en dør af en af lærerne, der med pegefingern vinkede de to disciple ind til sig. Med spanskkrøret i hånden begyndte han så: „Hvad er det, I har gjort, drenge?“ Ja, de vidste intet særligt, de havde gjort. „Vil I værs'go' sige, hvad I har gjort!“ Og svup susede spanskkrøret ned ad deres ryg. Nej, de vidste intet at bekende, og så fik de hver en ordentlig overhaling. Da den var overstået, lød lærerens stemme nok så gemytlig: „Kan I drikke chokolade, drenge,“ Jo, det kunne de godt, og et øjeblik efter sad de nok så fornøjeligt og drak chokolade med „basser“ til hos læreren, der bare havde kaldt dem ind, fordi han kedede sig denne

søndag og fik lyst til at se, hvordan de småfyre ville tage en sådan situation. — Et aldeles forkasteligt opdragelses-system naturligvis, og dog ofte, når jeg har set, hvordan fader mange gange i livet har båret modgang og uretfærdighed uden at blive bitter, men bevaret sit frejdige sind og gode humør, når han blot vidste, han ikke havde noget at bebrejde sig selv, har jeg måttet tænke på denne scene og mange lignende i hans skoletid. Nu om stunder indprentes der i høj grad alle, at „det skal du ikke finde dig i“; man skal holde på sin ret og ikke tåle uretfærdighed. Mon man kommer lykkeligere og bedre igennem livet på den måde? „Fik man prygl, som man ikke havde fortjent, så fortjente man til gengæld andre, som man ikke fik,“ siger fader. F. eks. da disciplene var blevet så lede og kede af den grønkål, hvormed de opvartedes næsten hver uge, listede en flok af dem, deriblandt fader, sig en mørk aften ind i spisemesterens have, skar alle kålstokkene af, bar dem ned til åen, og lod dem sejle bort med strømmen. Hvem synderne var, kom aldrig for en dag, men resten af vinteren fik de hvidkål i stedet for grønkål, hvad der følte som en stolt bedrift at have bidraget til. Den slags drengestreger gik fader ikke mere af vejen for, men det betød på ingen måde, at hans moralske følelser ellers var svækket. Det var skolemoralen, han havde tilegnet sig — overfor forældrene var han den samme kærlige, lydige søn som altid. Da han således i det andet år på Herlufsholm hos oldfruen havde drukket en kop kaffe, fordi det var flovt at undslå sig, som han hjemmefra var vant til, da det kun var de voksnes forret at nyde denne drik, skrev han straks hjem og fortalte, hvad han havde gjort og forklarede hvorfor, at de ikke måtte være vrede. Han fik svar, at en gang imellem måtte han gerne drikke kaffe, når det blev ham budt. Og så var det sønlige sind lettet, — og hjemme har de gamle glædet sig over et så lydigt og ufordærvet barn. Kosten på Herlufsholm var tarvelig dengang, men god og sund og rigelig: mælk med smørrebrød til morgenmål, en

rundtenom sigtebrød til „nimad“, som spistes på skolegangen, bestemte 2 middagsretter kl. 12; men om søndagen dessert af pandekager, „fedtenonner“ o. lign., „femmad“ en rundtenom, og så mælkegrød til aften kl. 7. Frisk luft og munter færden var der rigeligt i skovene med de gamle træer, hvori så mange navne endnu står skårne, og den vidunderligt rige skovbund og de mange sangfugle. Den natur, som fader elsker så højt, og som har så mange minder om glade oplevelser og lyse ungdomsdrømme, at da fader for nogle år siden ved forårstid var i Næstved og gik en tur alene derude, kom han hjem her til mig og sagde: „Det havde nær blevet mig altfor meget at gå alene i den skov.“ Kammeraterne sluttede han sig til, så han vandt venner for hele livet, som nuværende provst Reinau i Glumsø og afdøde doktor Frederik Guldberg i Korsør. Med denne kom han ofte til Næstved i besøg hos hans farbroder fysikus Høegh Guldberg og blev en god ven af døtrene: Grethe, senere gift med overlærer Hoff på Herlufsholm, og Emmy, gift med statsrådssekretær Koefoed; et venskab, som varer endnu, så fru Hoff kommer her ned, så tit hun besøger sin kusine her i byen, og fru Koefoed ved lejligheder skriver hilsen til fader. Livlige, interesserede mennesker er den familie, som det er en fornøjelse og udvikling at omgås, trods de ret iøjnefaldende kanter, der stikker frem af aristokratiske fornemmelser og — „inkonsekvensernes konsekvens“. De årlige fester „trolleballen“, fugleskydningen i august og komedien i oktober var jo opmuntrende begivenheder. Danser var fader aldrig, men spille med i komedien gjorde han gerne og med stor iver, for at alt skulle blive så naturtro og godt som muligt. Til kostumeringen f. eks. skulle der engang bruges en broget kappe, og han gjorde det da så indlysende, at en kappe, hans forældre havde derhjemme, ville passe så ypperligt, at den endelig måtte skaffes tilveje. Og sandelig fik han lov at have fri fra skolen en eftermiddag, låne en af spisemesterens heste og ride til Snesere for at hente kap-

pen. Stor opsigt vakte det på skolen, at en discipel red bort på en af spisemesterens heste, og ikke mindre i Snesere, at Vilhelm kom ridende hjem så uventet en hverdag! Men kappen fik han, en hyggelig stund i hjemmet og en frisk ridetur tilbage til Herlufsholm igen; han var fra barn af vant til at ride og glædede sig ved det — som altid ved opholdet i den frie natur.

En tvang var der endnu over disciplene på Herlufsholm: de skulle i kirke hveranden søndag. I klassevis marcherede de derover, og en lærer skulle have tilsynet med dem. Men hvor stor andagten var blandt disse drenge, medens en præst stod og prædikede langtrukket en stiv klokke time om „livets fylde“ og idelig indflettede „mine venner“, kan man nok tænke. De underholdt sig da på forskellig måde med læsning og lignende, når de kunne komme til at sidde således, at hverken læreren eller præsten kunne se, hvad de havde i hånden. Fader havde fundet sig en rar krog i stolen, hvor han altid sad fredeligt og lærte sine religionslektier til den kommende uge, han syntes, det passede sig dog bedst til stedet. I foråret 1850 blev han konfirmeret i Herlufsholm kirke. Hans moder var deroppe til højtideligheden og til den festlige middag; derpå kørte de to hjem til Snesere, hvor faderen havde passet sin kirketjeneste om formiddagen, som det aldrig kunne falde nogen ind at fritage ham for i anledning af hans eneste barns konfirmation.

Straks ved den første omflytning til anden klasse, hvor fader jo kom ind 1846, rykkede han op til at blive nr. 1. Som duks gik han gennem alle klasserne, uden nogensinde at lade en anden discipel komme foran sig. Og det gik uden, at fader havde følelsen af at gøre nogen særlig anstrengelse, han gjorde kun sin pligt med forberedelsen til timerne, fulgte med lyst og iver undervisningen. Da han nu tillige var den fornøjelige og gode kammerat og alt „vigtigmageri“ altid har været fuldstændig udelukket, voldte denne urokkelige dukseværdighed ingen forstyrrelse. Det voldte kun en ubehagelighed, siger fa-

der: Som skoleduks måtte han 2 gange åbne trolleballet. Han gik til rektor og bad sig fritaget, men der var ingen udvej mulig, — han skulle åbne ballet; men så var han fri resten af aftenen.

Kort før slutningen af det næstsidste skoleår skete noget, som fader først langt senere fik rede på. Forstanderen, som dengang kaldtes præsidenten for Herlufsholm, grev Knuth Knuthenborg, var kommen i besøg og beboede sin lejlighed. Da blev fader en dag kaldt over til ham. Venligt modtog den store mand den unge discipel, lod ham sætte sig og talte så med ham om hans hjem og forældre, om hans læsning, lyst og fremtidsplaner. Fader sad nok så frejdig og svarede livlig og interesseret på alt, uden at ane, hvorfor forstanderen ville tale med ham, og så fik han lov at gå uden at blive klogere på dette mærkelige. Først langt senere fik han at vide, at forstanderen i det sidste skoleår betalte hans skolepenge af sin egen lomme. De penge, hvormed udgifterne til faders studier hidtil var dækkede, var arven efter farfaderen, som var sat hen i det øjemed. De slap op i 1851, og da de ikke i Snesere skole så nogen udvej til at skaffe de 130 rigsdaler, hvormed det sidste år på Herlufsholm skulle betales, rejste bedstemoder ind til København at tale med den daværende forstander for skolen, ministeren Stemann. Men det var ikke stor trøst, hun fik, fripladser gaves ikke på Herlufsholm dengang. Så døde Stemann, og Knuth afløste ham. Han må vel gennem lærerne eller rektor have hørt om den flinke dreng, hvis læsning truedes med at skulle afbrydes af mangel på pengemidler, og så trådte han så ædelmodigt og bramfrit til hjælp og betalte hele summen, der vel for den rige godsejer var en småting, men for lærerfolkene en uoverkommelig sum.

I oktober 1852 blev fader student med første karakter og tog afsked med det elskede Herlufsholm, der var og er bestandig som et andet hjem for ham med den dejlige natur, det fornøjelige kammeratliv, den gode undervisning og lærere, som han mindes med tak — fremfor alle Leth,

der som inspektør havde en personlig opsigt med disciplene og virkelig på mange måder var som en god plejefader for dem. Som alle opdragere dengang, havde han en „løs hånd“ — men forenet med et varmt hjerte og en venlig forstående måde at vinde de unges tillid på. — Aldrig kan herlovianerne blive trætte af at prise denne mand, der — ugift — var en fader for „en gruelig mængde drenge“.

LITTERATUR OM PRÆSTØ AMT 1963—64

Ved *A. Strange Nielsen.*

UNDERKORPORALEN FRA VESTENBÆK. I anledning af 100-året for krigen 1864 udkom mange erindringer skrevet af veteraner fra denne ulykkelige krig. Et af de betydeligste bidrag er FELTLIV (Udgivet af Det Berlingske Bogtrykkeri), som rummer gårdejer i Vestenbæk H. P. Henriksens (1840—1925) dagbogsoptegnelser. Den højt begavede mand deltog i hele krigen, og hans erindringer er meget velskrevne. De giver en levende fremstilling af de store strabadser og vanskelige forhold, det indkaldte mandskab måtte kæmpe med, samtidig med at de skulle forsvare deres fædreland. Gennem skildringerne lærer vi også den unge sydsjællænder at kende som et stort og fint menneske.

Aage Rasch: NIELS RYBERG 1725—1804 (udgivet af „Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur“). En af de betydeligste skikkelser i storhandelen i sidste halvdel af 1700-årene, nemlig Niels Ryberg, købte Øbjerggård og gods ved Vordingborg rytterdistrikts ophævelse 1774. Dette blev begyndelsen til en storslået aktivitet, der fik den største betydning for Køng og omliggende sogne. Store fremskridt på landbrugets område og den enestående humane måde, hvorpå udskiftningen på Øbjerggårds gods blev gennemført bliver skildret i bogen. Videre læser man om oprettelsen af „Spindeskolen i Køng“, om grundlæggelsen og driften af hørspinderiet og -væveriet „Køng Fa-

brik“, om stiftelsen af den velgørende institution „Øbjerggårds Hospital“, om bygningen af den statelige hovedbygning „Gammel Øbjerggård“ og om ombygningen af Køng kirke, hvorved tårnet fik sit nuværende særprægede udseende og kirkens indre sit ny-klassiske præg. Endvidere læser man hans meget fremsynede anlæg til Køngs og de omliggende mosers afvanding.

Hele denne rige lokalhistoriske beskrivelse bringes som en mindre del af en betydelig erhvervs-økonomisk skildring af handelshuset Ryberg og dets betydning for dansk handel og industri i den blomstrende handelsperiode i årtierne før englænderkrigene 1807. Vi har altså for os et stykke lokalhistorie sat i europæisk ramme.

MØNS GEOLOGI. I serien „Faglig Læsning“ (Gyldendal) er udkommet et hæfte „Møn, landskab og undergrund“. Det er udarbejdet af H. Wienberg Rasmussen. Skildringen af øen er fortællingen om, hvordan Møn er blevet til, og hvorfor den har sit særprægede landskab. Skrivekridtet, flinten og de mange forsteninger bliver beskrevet. Istidens betydning for klintens og det bagved liggende landskabs udformning til det Møn, vi kender i dag, er ligeledes skildret. Hæftet er illustreret af anskuelige tegninger og gode billeder og kort.

LANGS SUSÅEN af Knud Dahl. (Haases Forlag). Denne fine bog fortæller om en vandring langs hele Susåens løb fra dens udspring i Tingerup Tykke til udløbet i Smålandshavet ved Karrebæksminde. Vandringen bliver herved til en tur gennem store dele af Sjælland, og hele tiden oplever man det dejlige landskab, og man hører om fortid og nutid ved herregårde, kirker, broer og møller ved moser, søer og skove. Bogen er fuld af dejlige tegninger af forfatteren; de nænsomme streger og de poetiske skildringer føjer sig sammen til en henrivende bog.

JACOB ULFELDS JORDEBOG v. Svend Gissel. „Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens histo-

rie“ har udgivet rigsråd Jacob Ulfelds jordebog fra 1588. For Præstø amts vedkommende har det især interesse, at jordebogen bl a. omfatter *Bavelse* gods. Af den her udgivne fortegnelse over, hvad der i 1588 hørte under Bavelse kan nævnes *Stridsmølle*, *Regerup mølle*, i *Bavelse* by 10 gårde og 2 huse og desuden et antal gårde og huse i *Regerup*, *Glumsø*, *Kagstrup*, *Trælløse*, *Skelby*, *Ulstrup* og *Spragelse* samt endnu en betydelig godsmængde under Bavelse, men beliggende udenfor Præstø amt. Alle steder er gårdmænd og husmænd nævnt ved navn, og det er angivet, hvad de svarer i landgilde. Bogen bringer desuden en omtale af Jacob Ulfeld selv og hans godser med mange supplerende oplysninger også om godset i Præstø amt, og den bringer en smuk farveplanche af den nu forsvundne renæssancegård Bavelse.

LUXOL, fabrik for vejbygning og levering af vejmaterialer. En af Næstveds driftige virksomheder har fejret 50-års jubilæum. I denne anledning udsendtes et hæfte med billeder fra virksomheden, der startede i Næstved 1914 og udvidede med en afdeling i Mogenstrup 1938. Siden da er Luxol blevet et firma af landsformat med yderligere 5 afdelinger og en medarbejderstab på 500, men stadig med hovedsæde i Næstved.

DET MIDDELALDERLIGE NÆSTVED er en publikation, der er udgivet i anledning af Næstved Turistforenings 50-års jubilæum. Hæftet former sig som en byvandring under ledelse af museumsinspektør, lektor F. Michelsens ledelse. Man besøger byens middelalderbygninger, altså kirkerne, det gamle rådhus, stenboderne, Kompagnihuset, Apostelhuset og Helligåndshuset (museet) og hører om, hvad disse bygninger kan berette om Næstved i middelalderen. En fin og levende skildring — dog med et par meningsforstyrrende trykfejl, som nu er rettet på et særligt blad.

DANSKE SLOTTE OG HERREGARDE. Den nye udgave af det store værk om vore slotte og herregårde er nu nået

frem til Præstø amt. Det udgives af Hassings forlag, og overinspektør ved Nationalmuseet, dr. phil. *Aage Roussell* er værkets redaktør. Fjerde bind, som hedder „Midtsjælland“ omtaler et bredt bælte tværs over Sjælland fra Korsør-egnen til Nordstevns. I dette bind er omtalt 14 herregårde i Præstø amt, nemlig: *Assendrup, Bavelse, Billesborg, Broksø, Gammel Lellingegård, Gjorslev, Juellinge, Næsbyholm, Ravnstrup, Søholm, Tryggevælde, Turebyholm, Tybjerggård* og *Vallø*. En beskrivelse af den ærverdige *Sandbygård* savnes desværre.

Med værkets femte bind, som også foreligger, er omtalen af Præstø amts herregårde fuldført. Navnlig beskrivelsen af 16 herregårde, der opstod ved det mønske og det vordingborgske rytterdistrikts opløsning i 1769 og 1774 giver et værdifuldt bidrag til amtets historie. Disse 16 herregårde, som alle ligger syd for en linie fra Dybsø fjord til Præstø, er på Møn: *Marienburg, Nordfeld, Liselund* og *Klintholm*, og i Sydsjælland: *Petersgård, Rosenfeld, Iselingen, Lilliendal, Høvdingsgård, Lekkende, Oremandsgård, Jungshoved, Beldinge, Engelholm, Øbjerggård* og *Lundbygård*. Nordligere i amtet beskrives en række gårde fra forskellige tidsperioder og med forskellig oprindelse, nemlig: *Holmegård, Gavnø, Grevensvænge, Rønnebæksholm, Sparresholm, Rådegård, Bækkeskov, Nysø, Lindersvold, Strandegård, Rosendal, Lystrup, Jomfruens Egede, Vemmetofte* og *Højstrup*.

Talrige er de ekskursioner, som Historisk Samfund har haft til slotte og herregårde, hver gang med en tilslutning, der vidner om overordentlig stor interesse. Med værkets nye udgave er der atter mulighed for Historisk Samfunds medlemmer til selv at dyrke den historiske interesse for herregårdene. For de fleste af disses vedkommende findes der faktisk intet andet sted at gå hen, hvis man vil skaffe sig fyldestgørende viden. Da enhver herregård er intimt forbundet med sin egn, giver værkets beskrivelse samtidig en række kapitler med egnshistorie fra alle dele af amtet.

Afsnittene om de enkelte gårde er skrevet af kyndige historikere, og artiklerne er ledsaget af gode billeder, heraf en del i farver. Dette værk er et uundværligt bidrag til Præstø amts historie.

HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT

Årsberetning for 1963—64.

Regnskab for Historisk Samfund for Præsto amt.

1. april 1963—31. marts 1964.

<i>Udgifter:</i>	Kr. Ø.	<i>Indtægter:</i>	Kr. Ø.
Udgivelse af årbog 1963	6.000,00	Tilskud fra ministeriet	
Andre tryksager	731,43	for kulturelle anlig-	
	6.731,43	gender	1.275,00
Kontorartikler	68,70	Andre tilskud fra stat	
Møder, foredrag og ud-		og kommuner	375,00
flugter	1.689,30	Medlemskontingent	
Kontingent til Dansk		1963/64	5.610,75
hist. Fællesforening	112,00	Salg af ældre årbøger	237,80
Deltagelse i årsmøde...	379,50	Renter	839,33
Annonce	21,00	Annoncer i årbog 1962	500,00
Adressering	100,00		8.837,88
Tegning af annoncer	75,00	Underskud afskrevet	
Arkæologisk fraktion	71,15	på formuen	1.044,31
Køb af årbog	14,90		
Porto og telefon	619,21		
	<u>9.882,19</u>		<u>9.882,19</u>

Status pr. ultimo 1964.

<i>Aktiver:</i>	Kr. Ø.	<i>Passiver:</i>	Kr. Ø.
Obligationer	2.418,62	Gæld:	
Indestående i Spare-		Bogtrykker for	
kasse og på postgiro-		1962/63 kr. 7.500,00	
konto	12.429,91	1963/64 kr. 6.000,00	
Tilgodehavende kontin-		„ kr. 518,37	
gent for:			14.018,37
1962/63 kr. 4.273,50		Diverse	292,85
1963/64 kr. 5.597,25	9.870,75	Kapital:	
		1. 4. 1963 13.502,37	
Tilgodehavende hos an-		÷ underskud i	
dre	2.050,00	året 1963/64 1.044,31	
			12.458,06
	<u>26.769,28</u>		<u>26.769,28</u>

Næstved, den 15. juli 1964.

F. Michelsen,
formand.

P. E. Andersen,
kasserer.

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med kassebog og bilag. Sparekassebøger og kontouddrag fra postgirokontoen har foreligget ved revisionen, og fondsbeholdningen er ligeledes forevist.

Næstved, den 29. aug. 1964.

F. H. Høyrup.

Ernst Hansen.

Søndag d. 19 maj 1963 afholdtes udflugt til Lolland. Man mødtes ved Berritsgård, som forevistes af museumsforvalter Snedker, Maribo, og samledes senere til frokost på Reventlowsparkens restauration ved Pederstrup. Fhv. stiftamtmand grev F. Reventlow gennemgik derefter Reventlowmuseet, og man kørte så til Nakskov, hvor lektor Marius Hansen ledede en byvandring. Der sluttedes af med kaffebord på restaurant Svingelen, Nakskov. Trods det barske vejr havde den interessante tur samlet mange deltagere.

Historisk Samfund støttede Dansk-Skaansk Forenings opfordring til rejsning af en mindesten for Svend Gønge i Lundby. Stenen afsløredes 8. september.

Lørdag den 21. september foretoges udflugt til Gavnø, hvor museumsinspektør mag. art. Lars Rostrup Bøyesen fortalte om en del af malerierne på slottet. Man kørte så til Næstved, hvor generalforsamlingen afholdtes på hotel Vinhuset. Det oplystes herunder, at medlemstallet nu var steget til ca. 550. På grund af den ringe tilslutning til hjemstavnsugen i amtet 1963, ville man ikke fra foreningens side ved fremtidige arrangementer af denne art yde så stor en indsats, man havde gjort i dette år. — Pastor J. L. Frederiksen, godsejer J. J. Jermiin og lektor F. Michelsen genvalgtes til styrelsen, og gårdejer Knud Hansen, Olstrup, nyvalgtes i stedet for gårdejer Albert Schiøler, Toksværd, som havde ønsket at træde. Såvel revisorerne, amtsrevisor Ernst Hansen og kontorchef F. H. Høyrup, som revisorsuppleanten landinspektør H. Juul Nielsen, genvalgtes. Styrelsen konstituerede sig senere med den samme fordeling af posterne som forgeående år.

Efter generalforsamlingen foreviste lederen af Næstved Museum, lektor F. Michelsen, udgravningerne i Farvergade—Bredstræde og de udstillede fund på museet.

Historisk Samfund arrangerede i vinteren 1963—64 atter aftenhøjskole i Næstved over emnet „Det gamle Næstved“ under ledelse af lektor Michelsen, mens Arkæologisk Forening indbød til arkæologisk studiekreds under lærer Axel Johanssons førerskab.

24. marts afholdt Historisk Samfund og Arkæologisk Forening i Næstved udstilling med foredrag og film om helleristninger ved Fred Gudnitz, Bohusläns helleristningsforskningsarkiv. Mødet, hvortil gymnasieelever fra Næstved og Vordingborg var indbudt, fik stor tilslutning.

F. Michelsen.

PRÆSTØ AMTS MUSEER 1963—64

MUSEUMSFORENINGEN FOR NÆSTVED OG OMEGN

Regnskab 1. april 1963—31. marts 1964.

<i>Udgifter:</i>		Kr. Ø.	<i>Indtægter:</i>		Kr. Ø.
Lønninger	3.750,00		Tilskud fra stat	7.723,38	
Lokaler	7.383,94		Tilskud fra amt og kommuner	13.403,00	
Samlinger	20.178,69		Andre tilskud	12.562,05	
Inventar	34,85		Entréindtægter	191,50	
Andre udgifter, herunder bl. a. telefon, kontor, porto, bibliotek, repræsentation, haven	3.995,55		Lejeindtægter (kustodebolig)	900,00	
at overføre til næste år, heri medregnet tilgodehavende udlæg for Beskæftigelsesforanstaltning R 13.534 Vandmølleundersøgelser kroner 15.000	42.496,37		Renteindtægter	1.758,14	
			Overført kassebeholdn. heri godtgj. udlæg Beskæftigelsesforanstaltn. R. 13.534 med 7.000	41.301,33	
		<u>Kr. 77.839,40</u>			<u>Kr. 77.839,40</u>

Fund og indkøb.

Fra de store udgravninger i Bredstræde og Farvergade, Næstved, kom der først og fremmest keramikrester, men også genstande af metal, træ og ben. Af særlig interesse var et lille benstykke, muligvis et skydelåg, med et meget smukt udskåret mandshoved, fra 1400-tallet.

Der indkøbtes to rokokko-sølvskeer af Næstved-mesteren Heinrich Wilchen Schorler samt en del billedmateriale.

Gaver.

Adskillige værdifulde ting blev overdraget museet, og vi nævner enkelte:

Højesteretsdommer Louis le Maire, København, og søster fru Marie-Louise Melchior, skænkede en akvarel af arkitekt Kretz med motiv fra Kompagnistræde i Næstved.

Fru Victor Hermansen, København, forærede os en kjole, som har tilhørt Ulrikke Marie Galle, der blev gift i Næstved 1813.

Næstved kommune overdrog museet en renaissance-gravflise, som sad indemuret på Nygård i byens udkant.

Fra gårdejer Henning Petersen, Haldagerlille, indgik en barokbilæggerovn.

Fru Marie de Neergaard, Gunderslevholm, var giver af bl. a. en landauer og en charabanc fra gården.

Museets virksomhed.

Da husrækken i Bredstræde, Næstved, blev revet ned i sommeren 1963, var der en enestående chance for at kunne udforske et område, der havde været forbindelsesled mellem det gamle bycentrum og Susåen. Nationalmuseet så sig ikke i stand til at stille mandskab, og Næstved Museum, som tidligere havde opmålt husene, måtte selv løse den vældige opgave, som nu trængte sig på. Såvel lønnet arbejdskraft som frivilligt mandskab deltog, og Axel Johansson ledede en særlig jordbundsundersøgelse, som fortsattes af museets leder. Det lykkedes at konstatere tilstedeværelsen af en varierende bebyggelse, og man nåede ned til undergrunden på hele strækningen. I Farvergade afdækkedes rester af middelalderligt pæleværk og risfletninger. Såvel Næstved kommune som private ydede økonomisk støtte til gravningerne.

I Mogenstrup har ingeniør Leo Banke foretaget undersøgelser i Borupgårdens tomt.

På opfordring af professor Axel Steensberg overtog Næstved Museum administrationen af en beskæftigelsesforanstaltning under arbejdsministeriet: undersøgelse af vandmølleanlæg fra ældre tid. Efterforskningsarbejdet foretoges i Hesede skov af Svend Dyhre Rasmussen under tilsyn fra museet og er af stor videnskabelig interesse.

Museumsundervisningen optog emnet gammel dansk bondekultur på grundlag af særligt fremstillet undervisningsmateriel i forbindelse med de udstillede genstande.

Næstved by- og egnshistoriske arkiv udskiltes fra museet som en selvstændig institution, idet topografiske og saglige fotografier fra Næstved og kunstnerisk udførte billeder forblev under museets direkte virke.

Overinspektør H. Norling Christensen, Nationalmuseet, viste ved den årlige generalforsamling i museumsforeningen lysbilleder og fortalte om den udgravning, der var foretaget af Axel Johansson for Nationalmuseet i Harpelev, og fundene herfra var samtidig udstillede på Næstved Museum.

Det årlige besøgstal udgjorde 1422.

F. Michelsen.

KØGE MUSEUM

Beretning for tiden 1. april 1963—31. marts 1964.

Året var præget af byfesten, der blev afholdt i juli måned, og hvori Køge Museum er stærkt interesseret, idet en trediedel af overskuddet tilfalder museet.

Museets indsats i festen fordelte sig på tre fronter: en udstilling, en koncert i museumsgården og deltagelse i optoget. Udstillingen, der blev opstillet af stud. mag. Grant-Nielsen, omfattede et skomagerværksted, et hattemagerværksted, rebslagerværktøj, derunder et stort rebslagerhjul og diverse sager fra museets samlinger fra de talrige laug, som Køge har haft i tidligere tider. Blandt laugsskiltene var det særlig skrædernes laugsskilt fra 1661, der fangede opmærksomheden. Endvidere havde museet lånt gamle billeder fra ældre håndværkere i byen, hvilket blev suppleret med museets egne billeder. Udstillingen havde i det hele taget et udmærket fagmæssigt præg og var åben det meste af sommeren. I museumsgården afholdtes begge festdage koncert af Køge Strygeensemble, bistået af kgl. skuespiller Elith Foss, der foredrog bl. a. scener af Holbergs komedier. Dette arrangement stod fortrinligt til museumsgårdens gamle bygninger. Endelig havde museet to gamle kareter fra vogngården med i optoget.

Efter at udstillingen var nedtaget, arrangerede stud. mag. Grant-Nielsen en permanent og forenklet udstilling af vore samlinger af laugs og håndværkersager.

Den ovennævnte fest gav et betydeligt overskud, hvoraf museet som nævnt har fået en trediedel. Og da museet samtidig af en tidligere lærerinde i Køge som gave har modtaget et beløb til fri anvendelse, er museet rykket sine ønskers mål, nemlig ansættelse af en museumsinspektør, betydeligt nærmere.

I forbindelse med byfesten afholdt museet i samarbejde med Køge Fotoklub en konkurrence om de bedste billeder fra festen. Disse billeder blev bedømt af fremtrædende københavnske fotodommere, og alle billeder blev udstillet på museet i ca. en måned.

Af nyerhvervelser kan nævnes en meget smuk, grønmalet dragkiste fra slutningen af 1700-tallet, som fagmænd mener må være fremstillet i Østsjælland. Fra Vangeledsgården i Jersie, der tidligere har betænkt museet med gode gaver, var modtaget forskellige beklædningsgenstande og tekstiler. Også andre venlige mennesker har betænkt museet.

Besøget har været omtrent som i de foregående år. Vi udsender stadig vor museumsplakat her i byen og i omegnen samt på rejsebureauer i København og har da også den glæde at se mange udenlandske turister som gæster på museet, hvor de som hidtil bliver forsynet med vejledninger på tysk og engelsk.

Til slut skal nævnes, at museet (som sædvanligt i samarbejde med byarkivet) arrangerede en udstilling af fotografier fra krigen 1864, udlånt fra det kgl. bibliotek. Disse fotografier var taget af fremragende danske og tyske fotografer samtidig med begivenhederne og var, selv i affotografering, af fortrinlig kvalitet. Samtidig var der udstillet lister over veteraner fra Køge og omegn samt over de faldne.

E. Jensen.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM

Regnskab 1963—64.

<u>Indtægter:</u>	Kr. Ø.	<u>Udgifter:</u>	Kr. Ø.
Tilskud fra Kulturministeriet	5.126,77	Lønninger m. v.	10.037,20
Tilskud fra amt og kommuner	6.540,35	Varme og lys	4.322,16
Andre tilskud	5.400,00	Nyindretning	18.758,01
Entréindtægt	3.975,50	Lokaler	431,22
Salgt af postkort	633,00	Indkøb og konserver.	3.015,61
Kontingenter	590,00	Andre udgifter	679,01
Renter	792,68	37.243,21	
Diverse	12,85	Beholdning at overføre til næste år	8.631,52
Beholdning	23.071,15		
Overført fra forr. år...	22.803,58		
	<u>Kr. 45.874,73</u>		<u>Kr. 45.874,73</u>

I 1963 androg besøgsantallet 7453, der fordeler sig således: 5235 almindelige besøgende og 46 skoler med 2218 elever.

Mussets virksomhed i året 1963 har været præget af nyindretning af 9 nye udstillingsrum. Januar 1963 var håndværkerne kommet så langt, at opstilling kunne påbegyndes. Selvom indretningen ikke var tilendebragt, var arbejdet dog så langt fremme, at de nye lokaler kunne åbnes for publikum den 20. juli 1963.

Håndværksafdelingen er blåvet betydeligt forøget, således at der nu kan vises 10 fag: snedker, tømrer, smed, bødker, glarmester, urmager, bogbinder, sadelmager, træskomager og skomager.

Gårdejer Foged Hansen, Fogedgården, Vestenbæk, har deponeret en kvindedragt fra 1840-erne.

På grund af nyindretningen har museet ikke haft store midler til indkøb. Det eneste indkøb, der er foretaget, er køb af et portræt af Jacob Bartholomæus Hansteen, sognepræst i Vordingborg fra 1685-1727.

Sparekassen for Vordingborg, Præstø og Omegn har skænket museet 5000 kr., som hjælp til nyindretningen. *T. Worsaae.*

MØNS MUSEUM

Regnskab 1963/64

<i>Driftsudgifter:</i>	Kr. Ø.	<i>Driftsindtægter:</i>	Kr. Ø.
Lønninger	6.213,06	Tilskud fra kulturmi-	
Lokaler	19.636,91	nisteriet	7.002,24
Samlinger	955,25	do. fra amt og kommu-	
Inventar	1.235,72	ner	10.517,75
Andre udgifter	613,05	do. fra private institu-	
Forrentning og afdrag		tioner og museums-	
på lån	6.650,50	forening	898,00
	35.304,49	Entréindtægter m. m.	912,50
Overført til nyt regn-		Lejeindtægter	15.615,00
sksår	210,13	Renteindtægter	569,13
	<u>Kr. 35,514,62</u>		<u>Kr. 35,514,62</u>

Museet besøgte i 1963 af 1820 gæster, deraf 1199 turister (lidt mindre end det foregående år). Medlemstallet i museumsforeningen var 185.

Af modtagne gaver må nævnes tre meget værdifulde malerier, udført af professor Georg Jacobsen. De stammer fra den tidligere Stege-læge Jensa Thøger Sørensens dødsbo og fra prof. Jacobsen selv. Det er portrætter af dr. Sørensens forældre, som i deres sidste år boede i Stege, og af hendes broder, som før hende var læge i Stege. Desuden en del gode møbler m. m. — Fra andre givere er bl. a. modtaget telefonbøger fra Møns Telefon 1901—32 og to store samlinger snedker- og tømrerværktøj, navnlig en mængde forskellige høvle. Endvidere et fint lille egetræschatol.

Den betydeligste forøgelse af museets samlinger er en smedie fra Lille Damme, skænket af den 87-årige smedemester H. P. Pedersen, som overtog værkstedet fra sin far. Denne smedie er af sagkyndige betegnet som den mest komplette landsbysmedie, noget museum i Danmark råder over. Det beror især på, at den gamle smed ikke kasserede det gamle forældede værktøj, når han anskaffede nyt. Stud. mag. Hans-Ole Hansen, som har forestået smediens flytning til museet, har på bånd optaget den gamle smeds forklaring til praktisk talt alle redskaber, og smedien er flyttet til museet med hele sit indhold, lige fra asken og slaggerne på essen, skramlet i krogene og træ- og murværk, så den kan fremtræde i sin gamle skikkelse. Værkstedet, som er omhyggeligt katalogiseret, omfatter omkring 1000 numre.

J. L. Frederiksen.

GRUNDTVIG-MINDESTUERNE I UDBY

Driftsregnskab fra 1. jan.—31. dec. 1964.

<i>Indtægter:</i>	Kr. Ø.	<i>Udgifter:</i>	Kr. Ø.
Entréindtægt	339,40	Lønninger: Gratis hus-	
Kort og vejledninger...	223,70	leje	480,00
Huslejeindtægt	840,00	do. omvisning	300,00
Renteindtægt	1.372,80	Renter og afdrag på	
		lån	119,69
		Vedligeholdelse	435,68
		do. Inventar	515,42
		Skatter	20,00
		Brandforsikring	101,40
		Telef. og regnskab ...	151,00
		Bestyrelse og tilsyn ...	262,10
		kr. 2.385,29	
		Overskud	390,61
	<u>Kr. 2.775,90</u>		<u>Kr. 2.775,90</u>

Status pr. 31 dec. 1964.

<i>Aktiver:</i>	Kr. Ø.	<i>Passiver:</i>	Kr. Ø.
Ejendommen	9.000,00	Østifternes husm. kre-	
Samlinger (barndfors.		ditforening	916,73
for 9.000 kr.)	3.000,00	Sparek. f. Vordingborg	
Beholdning af kort og		og Omegn	582,25
vejledninger	1.313,00	Formue	38.073,75
Sparekassebog litra			
G. G. 5835d:			
indsat koptal	22.000,00		
renter	3.955,30		
Sparekassebog litra			
C. 7328	13,23		
Kontant	291,20		
	<u>Kr. 39.572,73</u>		<u>Kr. 39.572,73</u>

Vordingborg, den 30. april 1965.

Morten Bredsdorff.

1963—64.

Året var præget af ombygning af selve hovedbygningen, som først afsluttedes i august 1964. Ved menighedsrådets og Kirkeministeriets velvilje fik museet i forbindelse hermed indlagt centralvarme, og da museet derfor måtte lukke det meste af året, besluttede bestyrelsen af lade mindestuerne kalke og inventaret istandsætte. Ved museets genåbning skænkede Frederiksborgmuseet 12 forskellige portrætter af Grundtvig, som nu er ophængt i den største af stuerne.

Regnskabet for året 1963 balancerede med 2085,94 kr. med et overskud på 441,94. Formuen øgedes med en gave på 5000 kr. fra Den Sjællandske Bondestands Sparekasse.

Efter at Mindestuerne fra pinse 1964 er blevet genåbnet, frem-

træder museet i velholdt og smuk ramme, og besøget har igen antaget normalt omfang, ca. 1200 gæster i sommeren 1964.

Efter forstander Ernst Borups død er den nye sognepræst i Udby-Ørslev, pastor Vilslev Pedersen indtrådt i museets bestyrelse.

Morten Bredsdorff.

NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV

Efter et par års forberedende arbejde stiftede en kreds af historisk interesserede mennesker den 19. marts 1964 den selv-ejende institution „Næstved by- og egnshistoriske Arkiv“. Det nye arkiv fik straks husrum hos Næstved Centralbibliotek og overtog som depositum fra Næstved Museum, hvad der i årenes løb var indgået hertil af arkivalier.

Arkivets stiftere, som også danner den første bestyrelse, består af byrådets repræsentanter: snedker *J. O. Hass*, Næstved, og postmester *N. K. Hvidberg*, Næstved; museets repræsentanter: museumsinspektør, lektor *F. Michelsen*, Næstved, og arkitekt *J. Vester-gaard Jensen*, Næstved; centralbibliotekets repræsentanter: overbibliotekar *A. Paarup Nielsen*, Næstved, og fuldmægtig *Knud Tvede Hansen*, Næstved; sognerådsforeningernes repræsentanter: gård-ejer *Henry Jacobsen*, Tyvelse, og sognepræst *Aa. Lambert-Jensen*, Kvislemark; endvidere amtsskolekonsulent *J. Ingemann Petersen*, Glumsø, godsejer *P. Garth-Grøner*, Sparresholm, og skoleinspektør *A. Strange Nielsen*, Toksvæd.

Styrelsen konstituerede sig således: Formand: *J. O. Hass*, kasserer: *N. K. Hvidberg*, sekretær: *J. Ingemann Petersen* og arkivleder: *A. Strange Nielsen*.

Det er arkivets mål at samle alt skriftligt materiale, der kan fortælle om byens og egnens liv og virke i fortid og nutid, for derved at bevare alle sådanne sager, der kan fortælle kommende slægter om vor by og vor egn.

Straks efter arkivets stiftelse tog man initiativet til en forhandling med arkivet i Ringsted og arkivudvalget i Haslev om en fastlæggelse af de indbyrdes grænser. Vort arkivs område fastlagdes til: Øster Flakkebjerg herred af Sorø amt, Tybjerg herred minus Næsby, Tyvelse, Sandby, Vrangstrup og V. Egede sogne, den nordlige del af Hammer og Bårse herreder indtil en linie fra Dybsø fjord til Præstø fjord følgende Hammer, Snesere og Everdrup sognes sydgrænser.

Arkivet samarbejder med Næstved Museum, Centralbiblioteket i Næstved, med de historiske samfund i Præstø og Sorø amter og med andre beslægtede foreninger og institutioner for at bevare egnens kulturværdier og udbrede kendskabet til dem.

A. Strange Nielsen.

A/S Banken for Næstved og Omegn
(Industribanken)

Hjultorv 8 — Telefon 72 0111

*

Aktiekapital kr. 1.000.000,—

Reserver kr. 3.345.158,—

*

Afdelingskontorer

Østre Afdeling, Ejlersvej 34, Næstved, Telf. 72 3811

Fensmark Afdeling, Telf. Fensmark 140

Menstrup Afdeling, Telf. Menstrup 74

Gennem 100 år

— **BYENS OG EGNENS BANK** —

Deres bank...

Næstved Diskontobank

... banken i centrum

Hovedkontor: Axeltorv 4 - Tlf. 72 15 00

Søndre afdeling: Grønlandsvej - Tlf. 72 55 44

Nordre afdeling: Ringstedgade 157 - Tlf. 72 56 55

Østre afdeling: Hvedevænget 80 - Tlf. 72 58 40

— alt i fast og flydende brændsel

Næstved Kulimport

CARL SEVERINSEN &

Telefon 721616

N. P. Christensens

BOGTRYKKERI

RIDDERGADE 7 - TELEFON 724400

A/S SYDSJÆLLANDS JERN FORRETNING

»STÅLGÅRDEN« . NÆSTVED . TLF. *723300 . Giro 6514

Gå i **DEN SJÆLLANDSKE
BONDESTANDS SPAREKASSE**

Spredt over hele Sjælland har Bondestandens
Sparekasse mere end 100 kontorer
— heraf over 20 i Præsto Amt.

ÆLDRE ARGANGE

af samfundets årbøger kan købes hos samfundets kasserer for neden-
nævnte priser, for medlemmer dog med 25 procent rabat:

Årgang 1913	Kr. 15,00
— 1915—16 à	— 10,00
— 1919	— 10,00
— 1920	— 15,00
— 1924	— 20,00
— 1926	— 10,00
— 1927—28 à	— 6,00
— 1929	— 5,00
— 1930—31 à	— 4,00
— 1932—34 à	— 5,00
— 1935—36 à	— 4,00
— 1937	— 15,00
— 1938	— 20,00
— 1940—42 à	— 10,00
— 1943	— 15,00
— 1944	— 20,00
— 1945—46 à	— 6,00
— 1947	— 20,00
— 1948	— 15,00
— 1949	— 6,00
— 1950 se nedenfor	
— 1951	— 6,00
— 1952	— 10,00
— 1953	— 15,00
— 1954	— 10,00
— 1955—56 à	— 6,00
— 1957—58	— 10,00
— 1959	— 5,00
— 1960	— 8,00
— 1961	— 8,00
— 1962	— 8,00
— 1963	— 10,00

Johs. C. Jessen: Præstø Amts Skolehistorie indtil 1830
(samt lærernes biografi) = årgang 1950 — 15,00

Et begrænset antal særtryk af fortegnelsen over artikler
i årbogen 1912—61 vil kunne købes af biblioteker for
kr. 4,00 pr. stk.

Alle priser er ekskl. porto.

Medlemmer af Historisk Samfund kan ved henvendelse til Dansk
historisk Fællesforening, Landsarkivet, Viborg, erhverve følgende
skrifter til favørpris (ekskl. porto og omkostninger):

E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark fra Refor-
mationen til Nutiden (bogladepris 18,00) Kr. 10,00

Holger Hjelholt: Skriftprøver (bogladepris 8,50)	—	6,80
Helge Søgård: Litteraturvejledning for kulturhistoriske Provinsmuseer (bogladepris 8,50)	Kr.	5,00
Nationalmuseet og den lokalhistoriske forskning	—	2,00
Register til Fortid og Nutid: bd. I—XVII.	—	2,00
Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt Dansk Adels- leksikon (bogladepris 27,00)	—	16,00
Dansk Navneskik	—	5,00
H. Hansen: Opbevaring og ordning af købstadsarkiver	—	2,00
S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske studier	—	2,00
Bauer: Calender for årene indtil 2200 e. Kr. (fototek- nisk optryk) (bogladepris 20 og 23 kr.), 12,00, indb.	—	14,00
Serien om de historiske hjælpemidler:		
Herluf Nielsen: Kronologi (bogladepris 11,50, indb. 15,00)	—	9,00
Knud Prange: Heraldik og Historie (bogladepris 11,50, indb. 15,00)	7,00, ind.	— 9,00
Povl Eller: Historisk ikonografi. (Bogladepris kr. 15,00) Favorpris, indb.	—	10,00
Georg Galster: Mønt. (Bogladepris kr. 18,00) Favor- vørpris, indb.	—	12,00
Abonnement på Fortid og Nutid: (bogladepris 25,00) favorpris + porto og omkostninger	—	15,00

Desuden kan De få Fortid og Nutid til reduceret pris, så længe lager haves, (enkelte af de ældre hefter er dog udsolgt).

Interesserede vil ved henvendelse til kassereren for Historisk Samfund for Præstø Amt kunne få et eksemplar af fælleskatalog over de historiske samfunds publikationer, så længe oplag haves.

Den af Dansk historisk Fællesforening under redaktion af Johan Hvidtfeldt udgivne Håndbog for danske lokalhistorikere var udsolgt, men er nu genoptrykt. (Bogladepris kr. 90.00). Favorpris kr. 60.00.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
SYDSJÆLLANDS OLDTIDSBEBYGGELSE ved <i>Axel Johans- son</i>	245
FRU INGEFRED AF BAVELSE. Af <i>John Kousgaard Søren- sen</i>	329
LIVET I TO GAMLE SKOLER. Ved <i>T. Ingerslev</i>	336
LITTERATUR OM PRÆSTØ AMT 1963—64. Ved <i>A. Strange Nielsen</i>	355
HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT 1963—64	360
PRÆSTØ AMTS MUSEER 1963—64	362
NÆSTVED BY- OG EGNSHISTORISKE ARKIV	370